

MASTER'S THESIS

Johan Visscher (1872-1945), verstekeling tussen Nederland en Zuid-Afrika

Een onderzoek naar de netwerken van Johan Visscher en hun rol in de politieke ontwikkelingen in Zuid-Afrika van 1909 tot 1923

Paijmans, A.

Award date:
2020

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

pure-support@ou.nl

providing details and we will investigate your claim.

Downloaded from <https://research.ou.nl/> on date: 05. May. 2023

Open Universiteit
www.ou.nl

Johan Visscher (1872-1945), verstekeling tussen Nederland en Zuid-Afrika

Een onderzoek naar de netwerken van Johan Visscher en hun rol in de politieke ontwikkelingen in Zuid-Afrika van 1909 tot 1923

Johan Visscher (1872-1945), stowaway between the Netherlands and South-Africa

An investigation into Johan Visschers networks and their role in the political developments in South-Africa from 1909 till 1923

Masterscriptie Kunst- en cultuurwetenschappen Open Universiteit

Mr. André Paijmans

Weesperstraat 28

1398XX MUIDEN

06 23360803

s.hazenberg@tele2.nl

Studentnummer: 851144013

Begeleider: Dr. Caroline Drieënhuizen
Examinator: Dr. Martijn van der Burg

Maart 2020

Inhoudsopgave

Inleiding	4
1. Theoretisch kader	10
1.1 De imperiale ruimte	10
1.2 Het onderzoek naar netwerken; betekenis en relevantie	13
1.3 De rol van netwerken in het koloniale rijk volgens Lambert en Lester	15
1.4 Kwalificatie van netwerken	19
1.5 Netwerken en de opkomst van de massamedia	21
2. Politieke ontwikkelingen in Zuid-Afrika 1902-1923	24
2.1 Boeren en Britten na de Boerenoorlog	25
2.2 Afrikaner nationalisme en Afrikaner 'broedertwis'	27
2.3 Het Afrikaner nationalisme als beweging. Het volk als inspiratie	31
2.4 Contemporaine Nederlandse visies op de ontwikkeling van het Afrikaner nationalisme. Nederland na de 'Boerenhype'	34
2.5 Tussenconclusie	37
3. De netwerken van Johan Visscher (1891-1909)	38
3.1 Begeerte heeft ons aangeraakt (1891-1895)	39
3.2 Verstekeling in de oorlog (1895-1902)	47
3.3 Terug in Nederland (1902-1905)	54
3.4 Laat 't ons toch Ernst wezen! (1905-1906)	57
3.5 Terug in de moederschoot van het socialisme (1906-1909)	60
3.6 Tussenconclusie	60
4. De netwerken van Johan Visscher (1909-1923) en hun rol in de politieke ontwikkelingen in Zuid-Afrika	63
4.1 Het is ons niet minder om Nederland zelf te doen dan om Zuid-Afrika' (1909-1914)	64
4.2 De netwerken en hun rol nader bezien (1909-1914)	73
4.3 'James Bond' in Amsterdam (1915-1918)	76
4.4 Het doek valt (1919-1923)	82

4.5 De netwerken en hun rol nader bezien (1915-1923)	85
4.6 Tussenconclusie	94
Conclusie	101
Bronnen en literatuur	106

Inleiding

Toen ik in het najaar 2018 aangaf geïnteresseerd te zijn in de relatie tussen het Nederlandse socialisme en de pro-Boerbeweging en overwoog mijn masterscriptie hieraan te wijden, attendeerde de aan de Universiteit van Amsterdam verbonden historicus Vincent Kuitenbrouwer mij op Johan Visscher (1872-1945). Hij beschreef Visscher als een ‘merkwaardige figuur’ die aan het begin van de twintigste eeuw als publicist actief was geweest voor de Nederlands Zuid-Afrikaanse Vereniging (NZAV). Deze vereniging was een van de belangrijke pro-boer organisaties in Nederland. De vereniging werd aan het eind van de negentiende eeuw opgericht en beoogde steun te geven aan de door de Britten bedreigde, onafhankelijke Boerenrepublieken Transvaal en OranjeVrijstaat. Wat Visscher in de ogen van Kuitenbrouwer ‘merkwaardig’ maakt was dat hij zich naast zijn activiteiten voor de bourgeois NZAV bewoog op de uiterste linkerflank van de Nederlandse socialistische beweging. Daarbij kwam, zo bleek bij een eerste oriëntatie op het onderwerp van deze scriptie, dat Visscher zich tijdens de Eerste Wereldoorlog in het geheim als propagandist liet inhuren door de Duitse diplomatieke dienst. Kuitenbrouwer was op de figuur Visscher gestuit in het kader van zijn onderzoek naar de Nederlandse pro-Boer propaganda tijdens de Boerenoorlog (1899-1902) waar hij in 2010 als historicus op promoveerde.¹

Johan Visschers leven is niet vastgelegd in een biografie. Gegevens hierover zijn her en der verspreid terecht gekomen in verschillende archieven. Wat daarbij opvalt is de strikte scheiding. In de NZAV-archieven vinden we bijvoorbeeld geen informatie over zijn activiteiten voor de socialistische beweging. Wie de archieven naast elkaar legt, krijgt de indruk dat hij te maken heeft met meerdere levens die al dan niet gelijktijdig werden geleefd. Deze levens lijken zich onafhankelijk van elkaar af te spelen in verschillende netwerken.

Het onderzoek naar netwerken biedt vanuit een cultuurwetenschappelijke invalshoek vaak nieuwe inzichten in relaties en motieven die in de traditionele geschiedschrijving nog niet waren opgemerkt. Met de komst van de ‘new imperial history’ in het Verenigd Koninkrijk aan het eind van de vorige eeuw heeft het onderzoek naar netwerken een grote vlucht genomen. De focus lag hierbij in belangrijke mate op netwerken die werden gevormd in het Britse koloniale rijk. Britse historici waaronder David Lambert, Alan Lester, Zoë

¹ Vincent Kuitenbrouwer, *War of words. Dutch pro-Boer propaganda and the South African war (1899-1902)*

Laidlaw en Simon Potter hebben een significante bijdrage geleverd aan het onderzoek naar deze ‘Britse’ netwerken.²

Met hun onderzoek werd inzicht verkregen in processen van informatie-overdracht en ‘governance’ in het koloniale rijk. Deze processen werden bestudeerd binnen één analytisch raamwerk waarin moederland en kolonie elkaar beïnvloedden. Deze benadering, die afwijkt van de traditionele historiografie waarin moederland en kolonie los van elkaar werden bestudeerd, werd door de historici Frederick Cooper en Ann Laura Stoler geïntroduceerd.³ Volgens hen beïnvloedden en vormden moederland en kolonie elkaar in een dynamische ruimte die zij de imperiale ruimte noemen. Met het onderzoek naar netwerken in de imperiale ruimte is Nederland achter gebleven bij het Verenigd Koninkrijk. Pas de laatste tijd is hier enige verandering waar te nemen. Remco Raben noemt in dit verband een aantal studies naar netwerken in de Nederlandse imperiale ruimte met name waar het de verbondenheid tussen Nederland en Indonesië betreft.⁴ In dit kader is er de nodige aandacht besteed aan het VOC-netwerk met zijn migratie van Nederlanders en Aziaten.⁵ Het aantal studies naar netwerken tussen Nederland en Zuid-Afrika is echter beperkt gebleven tot het hiervoor genoemde onderzoek van Vincent Kuitenbrouwer naar informatienetwerken tussen Nederland en Zuid-Afrika tijdens de Boerenoorlog.⁶

Meer in het algemeen kent de relatie tussen Nederland en Zuid-Afrika, hoewel Zuid-Afrika formeel geen deel uitmaakte van het Nederlandse koloniale rijk, wel een omvangrijke historiografie. Aan het eind van de negentiende eeuw herontdekte Nederland tijdens de Boerenoorlog (1899-1902) volgens Niek van Sas zijn ‘Transvaalse neven’ die in Nederland als rolmodel fungeerden voor een nieuw nationaal elan.⁷ Dit was tevens de inspiratie voor de nodige studies naar de geschiedenis van Zuid-Afrika en het Nederlandse aandeel hierin. Na de Boerenoorlog verflauwde de belangstelling, om pas weer met de protesten tegen de Apartheid

² David Lambert en Alan Lester, ‘Introduction. Imperial spaces, imperial subjects’, in: David Lambert en Alan Lester ed., *Colonial lives across the British Empire: imperial careering in the long nineteenth century* (Cambridge 2006) 1-31. Zoë Laidlaw, *Colonial connections, 1815-1845. Patronage, the information revolution and colonial government* (Manchester en New York 2005). Alan Lester, ‘Imperial circuits and networks: Geographies of the British Empire’, *History Compass* 4 (2006) afl.1, 124-141. Simon J. Potter, ‘Webs, networks and systems: Globalization and the mass media in the nineteenth- and twentieth-century British Empire’, *Journal of British Studies* 46 (2007) afl. 3, 621-646.

³ Frederick Cooper en Ann Laura Stoler, ‘Between metropole and colony. Rethinking a research agenda’ in: Frederick Cooper en Ann Laura Stoler ed., *Tensions of Empire. Colonial cultures in a bourgeois world* (Berkeley 1997) 1-56, aldaar 3-4.

⁴ Remco Raben, ‘A new Dutch imperial history? Perambulations in a prospective field,’ *BMGN, Low Countries Historical Review* 128 (2013) afl. 1, 5-30, aldaar 12.

⁵ Ibidem.

⁶ Kuitenbrouwer, *War of words*.

⁷ Niek Van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004) 588.

op te laaien. Dit keer was er echter geen sprake meer van vermeende familiebetrekkingen, hoewel de felle toon waarmee Nederland de gang van zaken bekritiseerde in de literatuur ook wel werd verklaard uit de historische verbondenheid van Nederland met Zuid-Afrika.⁸ Met de protesten tegen de Apartheid maakte bewondering voor de Afrikaners plaats voor afkeer. Historicus Bart de Graaff prikte in zijn studie uit 1993 *De mythe van de stamverwantschap. Nederland en de Afrikaners 1902-1930* de negentiende-eeuwse mythe van stamverwantschap tussen Nederlanders en Afrikaners door.⁹ Als er al sprake was van een familieband, dan waren het familieleden die in de genealogie ver van ons afstonden. Illustratief is in dit verband ook dat historicus Gerrit Schutte in zijn boek *Nederland en de Afrikaners. Adhesie en aversie. Over stamverwantschap, Boerenvrienden, Hollanderhaat, calvinisme en Apartheid* uit 1986 betoogde dat het Nederlandse calvinisme van Kuyper ideologisch niet ten grondslag lag aan de Apartheid.¹⁰ Na het afschaffen van de Apartheid was er sprake van een opleving in de belangstelling voor Zuid-Afrika. Martin Bossenbroek haalde met zijn bestseller *De Boerenoorlog* deze oorlog voor een groot publiek uit de vergetelheid.¹¹

Johan Visschers leven speelde zich voor een belangrijk deel af in de imperiale ruimte tussen Nederland en Zuid-Afrika. In 1895 emigreerde hij naar Zuid-Afrika waar hij als journalist aan de slag ging bij een Nederlandstalige krant in de Oranje Vrijstaat. Hij maakte de Boerenoorlog mee; keerde na de oorlog terug naar Nederland om in 1905 nogmaals voor een jaar naar Zuid-Afrika te gaan. Terug in Nederland combineerde hij het schrijven van artikelen en boeken over het socialisme met publicaties over de ontwikkelingen in Zuid-Afrika. In 1909 zou hij voor hij de NZAV het maandblad *Hollandsch Zuid-Afrika* gaan uitgeven. Vanaf 1915 kwam daar het correspondentschap voor de nationalistische Afrikaner krant *De Burger* bij. Tot 1922 zou hij betrokken blijven bij verschillende activiteiten van de NZAV.

In de Nederlandse literatuur is de aandacht voor Johan Visscher beperkt en daarnaast gefragmenteerd. Het onderzoek naar netwerken in de imperiale ruimte tussen Nederland en Zuid-Afrika is eveneens beperkt. Het onderzoek van Vincent Kuitenbrouwer naar communicatienetwerken tussen Nederland en Zuid-Afrika tijdens de Boerenoorlog is hiervan een voorbeeld, echter deze studie heeft een meer brede invalshoek vanwege het institutionele perspectief dat er aan ten grondslag ligt. In mijn onderzoek ga ik uit van het individueel perspectief waarbij de focus zich richt op Johan Visscher en zijn netwerken. Door mij te

⁸ Kuitenbrouwer, *War of words*, 299.

⁹ B.J.H. de Graaff, *De mythe van de stamverwantschap. Nederland en de Afrikaners 1902-1930* (Amsterdam 1993).

¹⁰ G.J. Schutte, *Nederland en de Afrikaners: adhesie en aversie: over stamverwantschap, Boerenvrienden, Hollanderhaat, Calvinisme en apartheid* (Franeker 1986).

¹¹ Martin Bossenbroek, *De Boerenoorlog* (Amsterdam 2012).

richten op het individu dat zich door de imperiale ruimte bewoog, verwacht ik nieuwe inzichten te genereren over de relatie tussen Nederland en Zuid-Afrika over de desbetreffende periode. Meer in het bijzonder kan het onderzoek inzicht geven in de invloed die Johan Visscher door middel van zijn netwerken heeft gehad op de ontwikkelingen in de Zuid-Afrikaanse politiek in de eerste decennia van de twintigste eeuw. Een dergelijk onderzoek naar netwerken tussen Nederland en Zuid-Afrika gedurende de post Boerenoorlog periode is nog niet uitgevoerd.

Gelet op het bovenstaande, staat in mijn onderzoek de vraag centraal welke rol Johan Visschers netwerken als bedoeld in de onderzoeken van Lambert en Lester, Laidlaw en Potter speelden in de politieke ontwikkelingen in Zuid-Afrika gedurende de periode 1909-1923. De onderzoeksperiode is bepaald door het feit dat het Afrikaner nationalisme in het tweede decennium van de twintigste eeuw in een stroomversnelling kwam. Het blikveld van de nationalisten was niet langer provinciaal gericht (Transvaal en Oranje Vrijstaat) maar richtte zich voor het eerst op het verkrijgen van politieke macht en de bevordering van de Afrikaner cultuur in de in 1910 gevormde Unie van Zuid-Afrika.¹² Meer en meer duiden de Afrikaners zich als een volk en was er volgens Schutte sprake van ‘een proces van mobilisatie der volkeenheden’.¹³ Schutte beschrijft dit als ‘een proces van onderschikking van alles en allen aan het ideaal der nationale saamhorigheid die als het enig middel ter handhaving van het volksbestaan en ter bereiking van een betere toekomst werd beschouwd’.¹⁴ Dit proces leidde tot het daadwerkelijk usurperen van politieke macht door de nationalist en een verdere institutionalisering van politieke belangen in de in 1914 opgerichte ‘Nasionale Party’ en de media. Door middel van de beantwoording van de volgende deelvragen kom ik tot de beantwoording van de hiervoor geformuleerde onderzoeksvraag.

- i) Hoe ontwikkelde het Afrikaner nationalisme zich in de periode van 1909-1923?
- ii) In welke netwerken was Johan Visscher actief?
- iii) Hoe kunnen deze gekwalificeerd worden?
- iv) Welke raakvlakken hadden deze netwerken met de politieke situatie in Zuid Afrika?
- v) Welke betekenis hadden deze netwerken voor de politieke ontwikkelingen in Zuid-Afrika?

¹² Naast de voormalige republieken Transvaal en Oranje Vrijstaat maakte ook Natal en de Kaapprovincie deel uit van de Unie van Zuid-Afrika.

¹³ Schutte, *Nederland en de Afrikaners*, 187.

¹⁴ De Graaff, *De mythe van de stamverwantschap*, 32.

Lambert en Lester wijzen erop dat door het bestuderen van de levensgeografieën van binnen de imperiale ruimte reizende personen inzicht kan worden verkregen kan worden verkregen van de dynamiek van netwerken van kennis, macht, productie, emotie en cultuur binnen het koloniale rijk.¹⁵ Het begrip levensgeografie laat zich volgens mij het best omschrijven als een levensverhaal dat in een ruimtelijke dimensie is geplaatst. Met het zich verplaatsen in de imperiale ruimte en de confrontatie met andere omstandigheden konden nieuwe verbindingen en nieuwe inzichten ontstaan. Biografie en geografie worden hierdoor aan elkaar gekoppeld. Voor een onderzoek naar de netwerken van Johan Visscher en hun rol en invloed op de politieke ontwikkelingen in Zuid-Afrika gedurende een bepaalde periode is zijn levensgeografie het feitelijke kader voor mijn onderzoek. Het archief van het Zuid-Afrika Huis in Amsterdam bevat correspondentie van Visscher in relatie tot zijn werkzaamheden voor de NZAV. Ook bevat het de nodige publicaties van de hand van Visscher. Gedigitaliseerde krantenbestanden, het archief van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam en het Nationaal Archief in Den Haag vormen een tweede primaire bron. De informatie uit de primaire bronnen is aangevuld met hetgeen in wetenschappelijke publicaties in Nederland en Zuid-Afrika over Johan Visscher is geschreven.

Met de op deze wijze verkregen informatie kunnen de netwerken worden gereconstrueerd. Deze gereconstrueerde netwerken heb ik vervolgens in verband gebracht met de theorievorming over netwerken en de imperiale ruimte zoals door Frederick Cooper, Zoë Laidlaw, David Lambert, Alan Lester, Ann Laura Stoler en Simon Potter is beschreven. Op basis hiervan kom ik dan tot de beantwoording van de geformuleerde onderzoeksvraag.

De gehanteerde spelling in deze scriptie is de spelling zoals deze in de bronnen het meest gebruikelijk was of door de personen zelf werd gehanteerd.

De scriptie kent de volgende opbouw. In het eerste hoofdstuk schets ik het theoretisch kader waarin ik het onderzoek plaats. Vervolgens geef ik in hoofdstuk twee een algemeen beeld van de politieke ontwikkelingen in Zuid-Afrika van het eind van de negentiende eeuw tot en met de eerste twee decennia van de twintigste eeuw. Vanuit dit algemene beeld ‘zoom’ ik vervolgens in de hoofdstukken drie en vier in op de rol van Johan Visscher en zijn netwerken in relatie tot de onderzoeksvragen. In hoofdstuk drie bespreek ik Visschers levensgeografie en zijn netwerkvorming in de zogenaamde ‘voorfase’ toen hij nog niet in dienst was getreden bij de NZAV (1891-1909). In het laatste hoofdstuk vier (1909-1923)

¹⁵ Lambert en Lester, ‘Introduction’, 23-24.

komen Visschers netwerken in zijn 'NZAV-tijd' aan de orde en kom ik tot een beantwoording van de onderzoeksvraag. De scriptie wordt afgesloten met een aantal conclusies.

1.Theoretisch kader

In dit hoofdstuk bespreek ik het theoretisch kader dat ik betrek bij mijn onderzoek naar de rol van de netwerken van Johan Visscher in de politieke ontwikkelingen in Zuid-Afrika gedurende de periode 1909-1923. Met de opkomst van de zogenaamde ‘new imperial history’ in het Verenigd Koninkrijk aan het eind van de twintigste eeuw, is de aandacht toegenomen voor het onderzoek naar netwerken van personen binnen het koloniale rijk. Deze ‘new imperial history’ brak met de traditionele historiografie door de onderzoekfocus te verleggen van de koloniale metropool en haar instituties naar ontwikkelingen die mede plaatsvonden in de periferie, waarbij ook wordt gekeken naar hoe metropool en periferie elkaar wederzijds beïnvloedden. In dit kader spelen netwerken een belangrijke rol omdat langs deze weg informatie, ideeën en denkbeelden werden overgedragen. Met de studie van netwerken kan inzicht worden verkregen in betekenissen, praktijken en ervaringen binnen het koloniale rijk, waardoor een nieuw licht kan worden geworpen op het functioneren van dat rijk. Hierna ga ik verder in op een aantal studies die van belang zijn voor mijn onderzoek naar de rol van de netwerken van Johan Visscher. Eerst zal ik echter aandacht besteden aan het begrip imperiale ruimte waarbinnen deze netwerken werden gevormd.

1.1 De imperiale ruimte

Het begrip imperiale ruimte speelt een belangrijke rol bij de historiografie van de ‘new imperial history’. De historici Frederick Cooper en Ann Laura Stoler definiëren dit begrip als een dynamische ruimte waarin moederland en kolonie elkaar beïnvloeden en vormen. Moederland en kolonie moeten volgens hen daarom niet onafhankelijk van elkaar worden bestudeerd maar in hun onderlinge relatie binnen één analytisch raamwerk.¹⁶ De aanmoediging van Cooper en Stoler om het Britse koloniale rijk vanuit een dergelijk kader te bestuderen, heeft sinds eind jaren negentig van de vorige eeuw navolging gekregen.¹⁷ De Britse historica Zoë Laidlaw wees in dit verband op de vele pan-koloniale en vergelijkende studies met een grote diversiteit aan onderwerpen die echter gemeen hebben dat ze werden onderzocht binnen het raamwerk van de imperiale ruimte.

Met het beëindigen van de Boerenoorlog en de hierna in 1902 gesloten Vrede van Vereeniging maakte geheel Zuid-Afrika inclusief de voormalige republieken Transvaal en Oranje Vrijstaat, deel uit van het Britse koloniale rijk. Hoewel Zuid-Afrika formeel niet tot

¹⁶ Frederick Cooper en Ann Laura Stoler, ‘Between metropole and colony’, 3-4.

¹⁷ Laidlaw, *Colonial connections*, 3.

het Nederlandse koloniale rijk behoorde, vonden velen in Nederland dat het op basis van een vermeende stamverwantschap tussen Nederlanders en Afrikaners tot de Nederlandse invloedssfeer behoorde.¹⁸ Het concept van stamverwantschap was gebaseerd op het gegeven dat een deel van de blanke Zuid-Afrikaanse bevolking bestond uit nakomelingen van Nederlanders die met VOC-schepen in de zeventiende eeuw voet aan land hadden gezet in de tegenwoordige Kaapprovincie. Pas aan het eind van de negentiende eeuw zou het concept van stamverwantschap een prominente plaats krijgen in het nationalistische discours, toen Nederland volgens Niek van Sas zijn Zuid-Afrikaanse neven herontdekte.¹⁹ Het Nederlandse streven om op politiek en cultureel gebied invloed uit te oefenen in Zuid-Afrika wordt in de literatuur over het algemeen beschouwd als informeel en cultureel imperialisme.²⁰ Op grond hiervan kan er naar mijn mening dan ook worden gesproken van een imperiale ruimte tussen Nederland en Zuid-Afrika.

In de praktijk zal deze imperiale ruimte overigens –net als van koloniaal Indonesië– ten dele verweven zijn geweest met de Britse imperiale ruimte.²¹ Dit is geen onbelangrijk gegeven. Het begrip imperiale ruimte lijkt te zijn gefundeerd op de natiestaat. Immers de relatie tussen moederland en kolonie kreeg vorm en betekenis in de context van de natiestaat. De historicus Eric Storm waarschuwde in dit verband voor de ‘valkuil van het methodologisch nationalisme’.²² Door de ‘container’ van de natiestaat als enige bron van onderzoek te gebruiken, bestaat de kans dat bestaande processen van grensoverschrijdende beïnvloeding tussen entiteiten en personen worden genegeerd. Met de zogenaamde ‘spatial turn’ die na het uiteenvallen van het Oostblok vanaf 1989 aan invloed won, zijn (cultuur)historici zich meer en meer bewust geworden van grensoverschrijdende processen van cultuuroverdracht. De a-priori beperking tot bronnen binnen de grenzen van de natiestaat werd dan ook in toenemende mate als onlogisch beschouwd. Storm gaf in dit kader aan dat desalniettemin ook nu nog veel studies door hun focus op nationale actoren, debatten, bronnen en concepten stevig zijn ingebed in de nationale historiografie.²³

¹⁸ De Graaff, *De mythe van de stamverwantschap*, 4-5. Kuitenbrouwer, *War of words*, 11.

¹⁹ Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 588.

²⁰ Kuitenbrouwer, *War of words*, 11.

²¹ Zie Caroline Drieënhuizen over de verwevenheid van imperiale ruimtes in koloniaal Indonesië. Caroline Drieënhuizen, ‘Social careers across imperial spaces’, *The journal of imperial and commonwealth history* 44 (2016) afl.3, 397-422, aldaar 398.

²² Eric Storm, ‘The spatial turn and the history of nationalism: Nationalism between regionalism and transnational approaches’ in: Berger en Storm ed., *Writing the history of nationalism*, (Londen 2019) 215-233, aldaar 233.

²³ Ibidem.

Dit gold ook voor het onderzoek naar de imperiale ruimte tussen Nederland en Zuid-Afrika waarin de Nederlandse pro-Boer organisaties veelal centraal staan. Door deze focus op nationale actoren werd het onderzoek voornamelijk beperkt tot de grenzen van de natiestaat. Dit is enigszins paradoxaal omdat met de introductie van het begrip imperiale ruimte nu juist een verbreding van het onderzoeksveld werd beoogd. Het lijkt mij dat juist het onderzoek naar netwerken van personen binnen de imperiale ruimte gebaat is bij een meer brede insteek die niet ophoudt bij de grenzen van de natiestaat. Immers, in tegenstelling tot organisaties hebben mensen voeten, zoals Joep Leerssen opmerkte.²⁴ Hierdoor zijn zij in staat nationale grenzen te overschrijden. Ook Remco Raben signaleerde deze paradox als hij aangeeft dat het Britse onderzoek in het kader van de ‘new imperial history’ voornamelijk was gefocust op de Britse imperiale ruimte dat wil zeggen de ‘Britse natie’ en haar verbindingen in het Britse koloniale rijk.²⁵ Door het onderzoek te beperken tot netwerken binnen de Britse imperiale ruimte verloor men andere dimensies uit het oog. Eind 2019 leek hier voorzichtig enige verandering in te zijn gekomen. *BMGN-Low Countries Historical Review* wijdde een themanummer aan het fenomeen grensoverschrijdend kolonialisme, waarbij als uitgangspunt werd genomen dat het kolonialisme nooit louter een zaak van nationale belangen was.²⁶ Dit werd onder meer treffend geïllustreerd in de bijdrage van de Zwitserse historicus Philipp Krauer over de levensloop van de Zwitser Friederich Wüthrich die in de tweede helft van de negentiende eeuw (Zwitserse) huurlingen recruteerde voor het Nederlandse koloniale leger.²⁷

Voor het onderhavige onderzoek betekent dit dat we de persoon van Johan Visscher en zijn netwerken niet alleen vanuit de Nederlandse context moeten beschouwen. Zoals we later zullen zien, was Visscher door middel van zijn netwerken in staat invloed uit te oefenen op de Zuid-Afrikaanse politieke ontwikkelingen omdat hij zich nadrukkelijk buiten de Nederlandse nationale kaders bewoog. Hoewel het onderzoek zich niet beperkt tot de Nederlandse imperiale ruimte, wordt hierna met dit begrip, tenzij anders aangegeven, de Nederlandse imperiale ruimte bedoeld.

²⁴ Joep Leerssen, ‘Bomen hebben wortels. Mensen hebben voeten. Ideeën hebben vleugels. Een introductie’, *De Negentiende Eeuw* 32 (2008) afl. 1, 3-14.

²⁵ Raben, ‘A new Dutch imperial history?’, 29. Het lijkt mij beter te spreken van een Engelse natie in plaats van het door Raben gehanteerde begrip ‘Britse natie’. Groot-Brittannië bestaat immers uit vier naties. In die zin kan er geen sprake zijn van een ‘Britse natie’.

²⁶ *BMGN Low Countries Historical review* 134 (2019) afl. 3.

²⁷ Philipp Krauer, ‘Welcome to Hotel Helvetia!’, *BMGN Low Countries Historical review* 134 (2019) afl.3, 122-147.

1.2 Het onderzoek naar netwerken; betekenis en relevantie

Het onder redactie van de Britse historici Alan Lester en David Lambert verschenen *Colonial lives across the British Empire; Imperial careering in the long nineteenth century* bevat een elftal portretten van voornamelijk Britse onderdanen waarvan de levens zich op verschillende plaatsen in de veelal Britse imperiale ruimte hebben afgespeeld.²⁸ Deze portretten, door de auteurs levensgeografieën genoemd, bieden ieder afzonderlijk inzicht in het netwerk van de geportretteerden op verschillende locaties binnen en soms ook buiten het Britse koloniale rijk. Hiervoor heb ik het begrip levensgeografie ‘vertaald’ als een levensverhaal dat in een ruimtelijke dimensie is geplaatst waardoor biografie en geografie aan elkaar worden gekoppeld. Lambert en Lester wijzen in de inleiding van voornoemd boek op de waarde en betekenis van netwerken. De ‘levensgeografieën’ van de geportretteerden vormden in het koloniale rijk betekenisvolle verbindingen.²⁹ Met deze verbindingen droegen zij bij aan een proces van voortdurende veranderingen in het koloniale discours en de koloniale praktijken en culturen.³⁰

Dit is een belangrijk gegeven voor het onderzoek naar Johan Visscher en de rol die zijn netwerken hebben gespeeld bij de politieke ontwikkelingen in Zuid-Afrika. Door zijn verblijf in Zuid-Afrika en zijn latere inzet voor de Boerenzaak nadat hij was teruggekeerd in Nederland, bouwde hij een netwerk op dat hem de mogelijkheid bood als buitenland-correspondent artikelen te schrijven voor de Afrikaner nationalistische pers. Hierdoor zal hij invloed hebben kunnen uitoefenen op het nationalistische discours van de Afrikaners.

De vraag is echter hoe netwerken kunnen worden bestudeerd en hoe zij kunnen worden gewogen naar hun belang en invloed binnen de imperiale ruimte. Het is moeilijk om effecten van cultuuroverdracht te kwantificeren. In de literatuur wordt voorts terecht gewezen op problemen waarmee men wordt geconfronteerd bij het onderzoeken van netwerken.³¹ Netwerken uit het verleden zijn vaak moeilijk te traceren en kunnen dan ook vaak slechts ten dele in kaart worden gebracht. Daarnaast zijn netwerken in de tijd veelal geen constante. Netwerken bestaan in sommige gevallen slechts kortstondig en zijn vluchtig van aard.

Hierna ga ik in deze paragraaf verder in op een aantal studies en licht ik toe waarom zij relevant zijn in het kader van mijn onderzoek naar de netwerken van Johan Visscher. In de

²⁸ David Lambert en Alan Lester ed., *Colonial lives across the British Empire: imperial careering in the long nineteenth century* (Cambridge 2006)

²⁹ Lambert en Lester, ‘Introduction’, 2.

³⁰ Ibidem.

³¹ Laidlaw, *Colonial connections*, 4.

hierop volgende paragrafen van dit hoofdstuk zal ik ieder van deze studies meer uitgebreid bespreken.

In de inleiding bij *Colonial lives across the British Empire* benadrukken Lambert en Lester dat een netwerkconcept mogelijkheden biedt om betekenissen, sociale praktijken en ervaringen van koloniale relaties te onderzoeken.³² Binnen een netwerk ontstonden knooppunten of centra van informatie-uitwisseling. Door uit te gaan van het netwerkconcept kunnen inherente relaties van knooppunten worden bestudeerd waardoor het koloniale rijk in één analytisch raamwerk kan worden onderzocht. Met het correspondentschap voor de nationalistische Afrikaner krant *De Burger* en de oprichting van een persbureau beoogde Johan Visscher, mede op verzoek van de nationalistische beweging in Zuid-Afrika, de Afrikaner bevolking van informatie te voorzien en hiermee een tegenwicht te bieden tegen de vermeende eenzijdige, pro-Britse berichtgeving over bijvoorbeeld het verloop van de Eerste Wereldoorlog in Europa. Hiermee lijkt Johan Visscher een knooppunt in een netwerk tussen Nederland en Zuid-Afrika te zijn geworden. Met het onderzoek naar het door hem vanuit dit knooppunt onderhouden netwerk kan een aanvullend en meer compleet beeld worden verkregen van de Nederlandse invloed op het Afrikaner nationalisme dan het beeld dat we kennen door de bestudering van de geschiedenis van de pro-Boer organisaties in Nederland.

In haar studie *Colonial connections, 1815-1845 Patronage, the information revolution and colonial government*, kwalificeert Zoë Laidlaw verschillende soorten van (verbindingen binnen) netwerken.³³ Door verbindingen te kwalificeren bijvoorbeeld als zwak of sterk, kan een indruk worden verkregen van hun belang en de invloed die er vanuit ging op de politieke en culturele ontwikkelingen in het koloniale rijk. Johan Visscher onderhield banden met personen uit uiteenlopende en elkaar soms overlappende netwerken. Hij verbond door middel van zijn persoon de Nederlandse pro-Boerbeweging, de (Nederlandse) socialisten en de Afrikaner nationalisten. Daarnaast onderhield hij tijdens de Eerste Wereldoorlog contacten met de Duitse diplomatieke dienst. Hoe sterk waren deze verbindingen en welke invloed kon hij via deze contacten uitoefenen? De door Laidlaw toegepaste kwalificering van verbindingen kan ook worden toegepast op de contacten die Johan Visscher in de verschillende netwerken onderhield. Op deze wijze kan mogelijk een duidelijker beeld worden verkregen van de rol die deze netwerken hebben gespeeld in de Zuid-Afrikaanse politieke ontwikkelingen.

³² Lambert en Lester, 'Introduction', 8. Zie voorts ook Alan Lester, 'Imperial circuits and networks: Geographies of the British empire', *History compass* 4 (4006) afl. 1, 124-141.

³³ Laidlaw, *Colonial connections*, 14-15.

Ten slotte is het onderzoek van de Britse historicus Simon Potter naar de rol en de invloed van massamedia en hun verhouding tot imperiale netwerken van belang.³⁴ Aan het eind van de negentiende eeuw zien we de opkomst van de massamedia. Kranten kregen een grotere oplage en bereikten meer mensen, die zich op grotere afstand van elkaar bevonden dan voorheen. Welke rol speelden zij in het koloniale rijk? Potter ziet ze eerder als ‘agents of globalization’ dan als aanjagers van nationalistische bewegingen in de koloniën.³⁵ Tijdens Johan Visschers leven zien we het belang en de rol van de massamedia groter worden. In zijn werk als correspondent voor de Afrikaner nationale pers werd hij geconfronteerd met de macht van het persbureau Reuters dat de informatievoorziening in de Britse imperiale ruimte grotendeels beheerste. In lijn met hetgeen Potter stelde zou Reuters hierdoor eerder een ‘agent of globalization’ geweest zijn. Visscher zag verder ook dat de dagbladpers in Zuid-Afrika bijna geheel in Britse handen was.³⁶ Door middel van een eigen persbureau, dat later onder de vleugels van de NZAV zou opereren, probeerde Johan Visscher tegenwicht te bieden tegen de naar zijn oordeel eenzijdige Britse berichtgeving. Wat betekende de dominante positie van de Britse massamedia in Zuid-Afrika voor Johan Visscher en zijn netwerken? Heeft de strijd tegen deze Goliath hem bijvoorbeeld nog verder in het kamp van de Afrikaner nationalistes doen belanden? Ging hij in op het aanbod van de Duitse diplomatieke dienst om pro-Duitse berichten te schrijven louter vanwege de hiermee gemoeide inkomsten die hij immers goed kon gebruiken in zijn strijd tegen de goed gekapitaliseerde Britse mediagiganten of speelden ideologische motieven hierin ook een rol?

1.3 De rol van netwerken in het koloniale rijk volgens Lambert en Lester

Lambert en Lester onderstrepen het belang van netwerkonderzoek. Door uit te gaan van een netwerkconcept kunnen de vele betekenissen, projecten, praktijken en ervaringen van koloniale relaties worden onderzocht.³⁷ Waar in een netwerk verbindingen samenkwamen ontstonden knooppunten. Dit konden plaatsen zijn maar ook personen.³⁸ Met het netwerkconcept kunnen inherente relaties tussen dergelijke knooppunten worden onderzocht en kan het koloniale rijk binnen één analytisch raamwerk worden geanalyseerd, waarbij niet

³⁴ Potter, ‘Webs, networks and systems’.

³⁵ Ibidem, 623.

³⁶ Dit wordt bevestigd in het ambtsbericht van de Nederlandse consul-generaal in Zuid-Afrika van 1 december 1912. NA 00077.

³⁷ Lambert en Lester, ‘Introduction’, 8.

³⁸ Ibidem, 10.

alleen de metropool of de relatie tussen metropool en kolonie van belang zijn maar ook de relaties tussen koloniën onderling.³⁹

Het persbureau van Johan Visscher vormde een dergelijk knooppunt in een netwerk dat zich niet alleen uitstreckte tussen Nederland en Zuid-Afrika maar tijdens de Eerste Wereldoorlog ook zijn vertakkingen had naar Duitsland. Wie of wat een knooppunt was in het ene netwerk, kon perifeer zijn in een ander netwerk.⁴⁰ Zo nam Johan Visscher binnen de NZAV een belangrijke positie in vanwege zijn vele functies. Naast dat hij het persbureau leidde, was hij redacteur van *Hollandsch Zuid-Afrika* (het periodiek van de NZAV) en geruime tijd adjunct-secretaris van De Voorschotkas. Dit was een aan de NZAV gelieerde organisatie die financiële steun verleende aan Nederlanders die naar Zuid-Afrika emigreerden. Hij zal in dit Nederlandse pro-Boer netwerk een knooppunt zijn geweest maar bijvoorbeeld in het netwerk van de Duitse diplomatieke dienst waarschijnlijk een meer perifere positie hebben ingenomen.

Lambert en Lester waarschuwen er overigens voor om netwerken te zien als een concrete en vaste infrastructuur zoals een spoorweg.⁴¹ Het is daarom beter ze niet als een systeem te beschouwen maar als een proces. Zo zijn netwerken naar hun aard tijdelijk en toevallig en soms ook kortstondig en vluchtig. In die zin zijn netwerken goed te vergelijken met de patronen in een caleidoscoop. De precieze samenstelling van de verbindingen is tijdelijk terwijl de aard van het netwerk van verbondenheid een constante is.⁴² Ook verschillen netwerken onderling van elkaar. Het zal niet verbazen dat het ene netwerk meer macht en invloed wist te genereren dan het andere. Het succes van koloniale projecten zoals bijvoorbeeld de ‘London Missionary Society’, een Britse humanitaire organisatie die zich in de negentiende eeuw inzette voor de verbetering van het lot van de bevolking van de koloniën, hing grotendeels af van hoe effectief iemands netwerk was.⁴³

Een ander belangrijk aspect waar Lester en Lambert op wijzen, is dat personen die zich in de imperiale ruimte verplaatsten werden geconfronteerd met verschillende omstandigheden en contacten. Dit maakte dat individuele denkbeelden soms werden verlaten om plaats te maken voor nieuwe ideeën.⁴⁴ Met het zich verplaatsen in de imperiale ruimte ontstonden nieuwe verbindingen die konden leiden tot nieuwe inzichten, die op hun beurt weer aan de basis konden staan van veranderingen in de koloniale discoursen, praktijken en

³⁹ Ibidem, 11.

⁴⁰ Ibidem, 10.

⁴¹ Ibidem, 13.

⁴² Ibidem.

⁴³ Ibidem, 29. Lambert en Lester spreken van ‘how well networked one was’.

⁴⁴ Ibidem, 26-27.

culturen.⁴⁵ Door de levensgeografieën van de binnen de imperiale ruimte reizende personen te bestuderen, kan volgens Lambert en Lester inzicht worden verkregen in de dynamiek van de netwerken van kennis, macht, productie, emotie en cultuur binnen het koloniale rijk.⁴⁶ Uit de levensgeschiedenissen blijkt voorts ook dat de confrontatie met andere omstandigheden in een andere omgeving, binnen of buiten het koloniale rijk kon leiden tot de (her)vorming van iemands identiteit.⁴⁷ Voor een onderzoek naar de netwerken van Johan Visscher en hun rol en invloed op de politieke ontwikkelingen in Zuid-Afrika gedurende een bepaalde periode is zijn levensgeografie het feitelijke kader voor mijn onderzoek.

Zijn verblijf in Zuid-Afrika tijdens de Boerenoorlog zal Johan Visscher ongetwijfeld aan het denken hebben gezet. De omstandigheden waarin de door de Boerenoorlog verarmde blanke Afrikaners verkeerden, moeten hem als socialist zeker hebben geraakt. Ook zal hij zijn beïnvloed door hun koloniale denken dat zich uitte in de vrees voor degeneratie nu de materiële omstandigheden van een grote groep Afrikaners na de Boerenoorlog vaak weinig beter waren dan die van de zwarte bevolking. De confrontatie met de armoede onder de Afrikaners heeft wellicht gemaakt dat hij na zijn terugkeer in Nederland meer dan de Nederlandse socialisten opkwam voor de Afrikaner bevolking. Dit kan althans worden afgeleid uit wat hij in 1903 in zijn boek met de titel *De ondergang van een wereld. Historisch-oeconomische studie over de oorzaken van den Anglo-Boer oorlog 1899-1902* over de situatie in Zuid-Afrika schreef.⁴⁸ Hierin vraagt hij expliciet aandacht voor de positie van de ‘armblankes’ onder de Afrikaners.⁴⁹ Visscher lijkt ook te zijn beïnvloed door het koloniale discours van de Afrikaners en hun kijk op de zwarte bevolking. In voornoemd boek licht hij toe hoezeer de zwarte bevolking moreel en geestelijk wel niet verschilt van de blanke bevolking en dat het blanke ras op grond hiervan superieur is aan andere rassen. Het Britse besluit om de slavernij in de Kaapprovincie af te schaffen betreurde hij niet alleen, ook beschouwde hij het als bijzonder onrechtvaardig vanwege de geringe financiële compensatie die de Boeren hiervoor ontvingen.

De houding van de Nederlandse socialisten ten opzichte van de boeren in Zuid-Afrika was ambivalent en in tegenstelling tot Johan Visscher, minder uitgesproken over het lot van het blanke Afrikaner proletariaat. Men had moeite zich te associëren met een zaak die in Nederland op grote steun mocht rekenen van de bourgeoisie, en ook het beeld van de

⁴⁵ Ibidem, 25.

⁴⁶ Ibidem, 23-24.

⁴⁷ Ibidem, 26.

⁴⁸ Johan Visscher, *De ondergang van een wereld. Historisch-oeconomische studie over de oorzaken van den Anglo-Boer oorlog 1899-1902* (Amsterdam 1903).

⁴⁹ Visscher, *De ondergang van een wereld*, 160.

grootgrondbezittende Afrikaner boer die de zwarte bevolking uitbuitte was uit oogpunt van internationale solidariteit met het proletariaat moeilijk te verdedigen. Ook vond men de kritiek op het Britse imperialisme hypocriet, gelet op de recente Nederlandse militaire interventies in Atjeh in koloniaal Indonesië.⁵⁰ Anderzijds was er sympathie omdat de boeren zich als kleine natie beriepen op het zelfbeschikkingsrecht in hun strijd tegen het 'Britse roofterkapitalisme'.⁵¹

In lijn met hetgeen Lambert en Lester stellen, zal het verblijf in Zuid-Afrika Johan Visscher ook als mens hebben veranderd. Uit de pathetische slotpassage van bovengenoemd boek blijkt wel hoezeer hij zich associeert met de Afrikaners als hij zegt 'Het volk van Boeren heb ik liefgehad, omdat ik het kende en begreep'.⁵² Deze liefde zal hij ongetwijfeld hebben uitgedragen binnen zijn (Nederlandse)netwerk en daarmee het discours met betrekking tot de relatie van Nederland en Zuid-Afrika hebben beïnvloed.

Na zijn terugkeer uit Zuid-Afrika vond Johan Visscher onderdak bij de -in de ogen van de socialisten- bourgeois NZAV. Het streven van de NZAV was primair gericht op het vergroten van de Nederlandse invloed en belangen in Zuid-Afrika.⁵³ In dit kader werd echter niet opgemerkt dat het ontluikende Afrikaner nationalisme steeds minder behoefte had aan beïnvloeding van buitenaf op basis van de in Nederland nog steeds gekoesterde mythe van stamverwantschap.⁵⁴ De Afrikaner nationalisten gingen in hun streven naar emancipatie van het eigen volk in toenemende mate op zoek naar een eigen identiteit en die was niet in Nederland te vinden.⁵⁵ Wellicht heeft Johan Visscher dit, gelet op zijn latere steun voor het Afrikaner nationalisme tijdens zijn verblijf in Zuid-Afrika, eerder gezien dan de bestuurders van de NZAV die bleven vasthouden aan de oude mythe van stamverwantschap.⁵⁶

Overigens is het opmerkelijk dat Johan Visscher zich wist te handhaven binnen de NZAV. Als socialist nam hij publiekelijk standpunten in die soms afweken van de communis opinio binnen deze organisatie.⁵⁷ Zo sprak hij in 1902 in een artikel in *Het Volk* over 'het roofzuchtige kapitalisme' dat na de Boerenoorlog gewonnen had.⁵⁸ Dat Visscher geen

⁵⁰ Fransjohan Pretorius, 'The Dutch social democrats and the South-African war, 1899-1902', *European Review of History* 6 (1999) afl. 2, 199-220, aldaar 23.

⁵¹ Ibidem, 199.

⁵² Visscher, *De ondergang van een wereld*, 111.

⁵³ Schutte, *Nederland en de Afrikaners*, 94.

⁵⁴ De Graaff, *De mythe van de stamverwantschap*, 305.

⁵⁵ Ibidem. De meest bekende van deze Afrikaner mythes is De Grote Trek.

⁵⁶ Zie in dit verband ook de hypothese van Schutte dat de Afrikaner nationalisten kennelijk minder moeite hadden met de socialist Visscher dan de NZAV. G.J. Schutte, 'De marxistische correspondent van *De Burger*', *Zuid-Afrika* 68 (1991) afl. 3, 198-199.

⁵⁷ Ibidem, 199.

⁵⁸ Ibidem, 198.

onderscheid maakte tussen het Britse en Nederlandse kapitalisme, zal bij de bestuurders van de NZAV de wenkbrauwen hebben doen fronsen. Lambert en Lester stellen dat veel afhing van iemands netwerk. Het is zeker niet onvoorstelbaar dat zijn aanwezigheid in Zuid-Afrika tijdens de Boerenoorlog hem een netwerk heeft opgeleverd dat hem ondanks zijn soms afwijkende meningen bleef steunen.⁵⁹

1.4 Kwalificatie van netwerken

Zoë Laidlaw heeft in de hiervoor genoemde studie *Colonial Connections* onderzoek gedaan naar te onderscheiden typen van netwerken binnen het Britse koloniale rijk. Door verbindingen binnen netwerken te kwalificeren kan het belang van een netwerk nader worden geduïd. In dit kader onderscheidt zij zwakke en sterke verbindingen.⁶⁰ Zwakke verbindingen zijn verbindingen die tussen kennissen en bekenden bestaan. Aan het tot stand komen van een dergelijke verbinding worden weinig eisen gesteld. Omdat aan de toetreding tot een netwerk dat uit zwakke verbindingen bestaat, weinig eisen worden gesteld, kunnen zij een netwerk sterk uitbreiden en zelfs leiden tot de integratie van twee netwerken. Sterke verbindingen worden daarentegen gevormd uit hoofde van vriendschap en verplichtingen. Een dergelijke verbinding is minder vrijblijvend en verplicht betrokkenen tot herhaalde actie die tot het gewenste resultaat moet leiden. Naarmate de verbinding sterker is, is de kans groter dat iemand een netwerk in zijn voordeel kan manipuleren.

Verbindingen tussen personen, zowel sterke als zwakke, kunnen verder worden onderscheiden in symmetrische en asymmetrische verbindingen.⁶¹ Het verschil wordt bepaald door de plaats die een individu inneemt op de maatschappelijke ladder. Ondergeschiktheid bepaalt of een relatie symmetrisch dan wel asymmetrisch is. Zo zijn familiebetrekkingen veelal symmetrisch maar was bijvoorbeeld de relatie tussen een hoge officier en zijn voormalige aide-de-camp tijdens de Slag bij Waterloo een asymmetrische. Een netwerk kan uit beide vormen van relaties bestaan. Ter verduidelijking noemt Laidlaw het zogenaamde 'Peninsular network'.⁶² Dit netwerk bestond uit veteranen die hadden deelgenomen aan de militaire campagnes tegen Napoleon op het Iberische schiereiland aan het begin van de negentiende eeuw en de Slag bij Waterloo. Na de nederlaag van Napoleon vonden deze veteranen veelal emplooi binnen het Britse koloniale rijk. Niet alleen zorgde het netwerk voor de verdeling van posities, ook had het grote politieke invloed op het bestuur van het koloniale

⁵⁹ Ibidem, 199.

⁶⁰ Laidlaw, *Colonial connections*, 14-15.

⁶¹ Ibidem, 15.

⁶² Ibidem, 21.

rijk. Dit veteranennetwerk vormde volgens Laidlaw een gesloten netwerk omdat toetreding slechts openstond voor personen met een bepaalde hoedanigheid, te weten de voormalig militairen die hadden deelgenomen aan de hiervoor genoemde campagnes. De banden tussen de leden van dit netwerk waren sterk, ongeacht of de relaties tussen de leden symmetrisch of asymmetrisch waren. Daarbij had het netwerk zijn bestaan niet te danken aan het koloniale rijk; het bestond immers al. Andere voorbeelden van gesloten netwerken zijn familienetwerken en netwerken van alumni van universiteiten of (privé-)scholen. Daarnaast bestonden er netwerken die binnen het koloniale rijk waren ontstaan. De leden van dergelijke netwerken waren met elkaar verbonden vanwege hun functies binnen het rijk. Laidlaw noemt in dit kader het zogenaamde ‘humanitarian network’ zoals de eerder genoemde ‘London Missionary Society’ en het netwerk van wetenschappers, die er voor onderzoek op uit trokken in de koloniën en het koloniale bestuur van informatie voorzagen. Beide -in beginsel open- netwerken waren belangrijk omdat hierin significante informatie tussen metropool en kolonie en tussen koloniën onderling werd uitgewisseld. In tegenstelling tot het ‘Peninsular network’ waarbij het niet ongebruikelijk was dat leden na jarenlange windstilte een beroep op elkaar konden doen, vereiste het ‘humanitarian’ en het wetenschappelijke netwerk het nodige onderhoud door middel van briefwisselingen en ontmoetingen. De toetreding tot deze netwerken was daarentegen niet erg moeilijk. Het lijkt erop dat in ieder geval het wetenschappelijke netwerk voornamelijk bestond uit zwakke verbindingen, hoewel er hier toch ook wel sprake was van enige organisatiegraad in de vorm van genootschappen voor wetenschappelijk onderzoek. Ten slotte concludeert Laidlaw, weinig verbazingwekkend, dat individuen tot meerdere netwerken konden behoren die elkaar konden overlappen.⁶³ Deze netwerken konden elkaar versterken maar konden ook de werkzaamheid van het netwerk ondermijnen als de belangen binnen het netwerk tegengesteld waren.

Wat Laidlaw opmerkt over de loyaliteit die de leden van ‘Peninsular network’ jegens elkaar in acht namen heeft, vanwege de gedeelde ervaringen tijdens de Boerenoorlog, wellicht ook gegolden voor het netwerk dat Johan Visscher in Zuid-Afrika had opgebouwd. Hoe sterk waren deze verbindingen en welke plaats nam Johan Visscher als journalist en publicist in binnen dit netwerk? Zijn relaties met (oud)politici en bestuurders zullen eerder asymmetrisch van aard zijn geweest. Hiervan getuigen bijvoorbeeld de verzoeken aan Nederlandse pro-Boer prominenten waaronder Leyds om (financiële) steun voor zijn persbureau.⁶⁴ In hoeverre beperkten deze asymmetrische relaties hem in zijn werk als journalist en in welke mate was

⁶³ Ibidem, 35.

⁶⁴ Brief Visscher aan Leyds van 30 oktober 1915. ZAH 046, 18-7.

hij vrij om een andere mening te verkondigen dan die van zijn opdrachtgevers? Al schrijvende zal hij de grenzen van wat mogelijk was, hebben leren kennen.⁶⁵

In de persoon van Johan Visscher overlapt verschillende netwerken elkaar. Wat waren hiervan de gevolgen? Was er sprake van ondermijning van het NZAV pro-Boernetwerk omdat hij als socialist hiervan deel uitmaakte? Immers niet al zijn publicaties vielen in goede aarde bij de NZAV-bestuurders.⁶⁶ Versterkte de socialist Visscher de Afrikaner nationalisten en hun netwerk? Ook dit is voorstelbaar. Zowel het socialisme als ook de Afrikaner nationalisten streefden naar emancipatie en verheffing van achtergestelde maatschappelijke groeperingen. Wellicht hebben de laatsten kunnen profiteren van de ideologische en politiek-strategische denkkaders van de socialistische beweging. Een indicatie hiervoor is dat de Nederlandse socialist Hessel Poutsma die in 1915 als stakingsleider betrokken was bij de algemene stakingen in Johannesburg, het later tot secretaris van de Nationale Partij in Zuid-Afrika zou schoppen. Visscher stond in contact met Poutsma en steunde hem publiekelijk tijdens de stakingen.⁶⁷

1.5 Netwerken en de opkomst van de massamedia

Beide hiervoor genoemde studies van Lambert en Lester en ook die van Laidlaw gaan over negentiende-eeuwse netwerken. De levens die in de studie onder redactie van Lambert en Lester worden beschreven, speelden zich grotendeels in de negentiende eeuw af, terwijl Laidlaw in haar studie netwerken uit de eerste helft van de negentiende eeuw onderzoekt. Van massamedia zoals die later in de negentiende eeuw zouden ontstaan, was nog geen sprake. Met de komst van deze media zou de wijze waarop informatie werd overgedragen ingrijpend veranderen. Kranten en tijdschriften maakten een proces van schaalvergroting en industrialisering door. Een verbeterde druktechnologie en betere transportmogelijkheden maakten het mogelijk dat deze media in grotere oplagen konden verschijnen en een groter bereik kregen. Ook waren afstanden geen belemmering meer. Met de introductie van de telegraaf en komst van kabels die op de zeebodem werden gelegd, ging het nieuws razendsnel van het ene deel van de wereld naar het andere deel. De massamedia zouden volgens sommige historici een belangrijke rol hebben gespeeld bij het tot stand komen en onderhouden van netwerken.⁶⁸

⁶⁵ Brief Visscher aan Kiewiet de Jonge van 10 december 1915. ZAH 046, 18-14.

⁶⁶ Schutte, De marxistische correspondent van *De Burger*, 199.

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ Potter, 'Webs, networks and systems', 622.

Simon Potter stelt in dat kader de vraag of we deze massamedia wel als netwerken kunnen kwalificeren en of er niet beter is te spreken van een systeem van verbindingen.⁶⁹ De suggestie dat er met de introductie van de nieuwe mediatechnologie sprake was van een ‘Victoriaans’ internet, is volgens hem niet juist.⁷⁰ De nieuwe media waren door de hoge kosten -in tegenstelling tot het internet- verre van toegankelijk voor iedereen. Volgens Potter kan dan ook niet worden gezegd dat deze verbindingen als informeel, open, onderling concurrerend en dynamisch zijn te kwalificeren om ‘mee te doen’ waren immers forse investeringen vereist die slechts door een beperkt aantal kapitaalkrachtige partijen konden worden opgebracht. Dit leidde tot een verschraling en beperking van de aangeboden informatie en omdat de investeringen uiteraard moesten worden terugverdiend, werd ook de vraag beperkt tot een aantal grote partijen, zoals dagbladen met een grote oplage. Als gevolg hiervan werden de informatiestromen meer en meer beheerst door gevestigde belangen die over de benodigde financiële middelen beschikten. Omdat kleinere partijen de hoge kosten van het nieuws dat onder meer door middel van telegram en telegraaf werd verspreid, niet alleen konden dragen, werden er persbureaus opgericht die nieuws vergaarden en vervolgens aanboden. Nieuws kon hierdoor tegen een lagere prijs worden ingekocht omdat de kosten werden gedeeld. Dit leidde echter tot nog grotere monopolisering van het nieuwsaanbod door enkele partijen, die vaak in kartelverband opereerden. Het Britse persbureau Reuters domineerde deze markt van nieuwsaanbod.

In antwoord op de door hem opgeworpen vraag, geeft Potter aan dat er ondanks de introductie van de massamedia, in het Britse koloniale rijk altijd (informele) netwerken hebben bestaan. Het is daarom ook niet juist om slechts nog van systemen te spreken en niet langer van netwerken.⁷¹ Potter benadrukt echter wel dat netwerken in de tijd kunnen veranderen onder meer als reactie op geïnstitutionaliseerde machtsongelijkheden.⁷² Vincent Kuitenbrouwer volgt de benadering van Potter als hij kijkt naar de wijze waarop Nederland en het Verenigd Koninkrijk werden geïnformeerd over het verloop van de Boerenoorlog. Van Britse zijde was er sprake van een solide systeem van informatievoorzieningen door een gemeenschap van journalisten en schrijvers, die zich op een eenvoudige manier in het Britse koloniale rijk konden bewegen en door middel van vele intercontinentale telegraafverbindingen met elkaar in contact stonden.⁷³ Het lijkt mij dat hier inderdaad nog

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ Ibidem, 630.

⁷¹ Ibidem, 622. Kuitenbrouwer, *War of words*, 16.

⁷² Potter, ‘Webs, networks and systems’, 641.

⁷³ Kuitenbrouwer, *War of words*, 63.

steeds sprake is van een netwerk alleen werd de informatieoverdracht (deels) gefaciliteerd door middel van een systeem. Aan de Nederlandse kant was er van een dergelijke infrastructuur geen sprake. Kuitenbrouwer beschrijft de situatie aan de Nederlandse zijde eerder als een traditioneel netwerk dat voor actuele informatie afhankelijk was van de Britse communicatielijnen. Geregeld doken er in de Nederlandse kranten tijdens de Boerenoorlog dan ook berichten op dat Britse kranten gisteren meldden dat bepaalde Nederlanders bij recente gevechtshandelingen zouden zijn gesneuveld.⁷⁴

Voor het onderzoek naar de netwerken van Johan Visscher heeft de benadering van Potter mijn voorkeur. In de periode waarop dit onderzoek betrekking heeft, speelden de massamedia steeds meer een niet weg te denken rol in de uitwisseling van informatie binnen de imperiale context. Informatie die voorheen via brieven en persoonlijke contacten werd overgedragen, werd met de komst van de massamedia deels door middel van deze media overgedragen. Als Raben aangeeft dat ‘the new imperial history’ ondanks haar valkuilen, nieuwe conceptuele openingen biedt voor het Nederlandse historische onderzoek, wijst hij met name ook op de rol van persbureaus en informatienetwerken, die in toenemende mate belangrijk werden omdat zij vorm gaven aan internationale politieke ontwikkelingen en koloniale identiteiten.⁷⁵ Johan Visscher was zich als publicist en journalist maar al te zeer bewust van de rol van de massamedia als hij in 1903 schrijft dat de pers in Zuid-Afrika ‘gedeeltelijk als geldbelegging maar vooral uit politieke agitatie overwegingen’ werd gecentraliseerd.⁷⁶ De centralisatie van de Britse kranten in Zuid-Afrika had volgens hem tot doel het Britse publiek in de Zuid-Afrikaanse kolonie en de metropool (Londen) rijp te maken voor een Britse machtsovername in de Boerenrepublieken teneinde de goud- en diamantvoorraden in de Transvaal onder Brits gezag te brengen.

In het volgende hoofdstuk ga ik nader in op de politieke ontwikkelingen in Zuid-Afrika vanaf de Vrede van Vereeniging, die in 1902 het einde van de Boerenoorlog inluidde. Deze ontwikkelingen vormden het speelveld waarbinnen het individu Johan Visscher werkzaam was en zijn netwerken zich vormden.

⁷⁴ André Paijmans, *Het heldendom van Herman Coster en het ideaal van een Nieuw Holland in Zuid-Afrika* (Werkstuk Masterclass ‘Waarde en waardering van cultuur’ niet gepubliceerd, Kunst- en cultuurwetenschappen Open Universiteit 2018) Niet gepubliceerd.

⁷⁵ Raben, ‘A new Dutch imperial history’, 29.

⁷⁶ Visscher, *De ondergang van een wereld*, 134.

2. Politieke ontwikkelingen in Zuid-Afrika 1902-1923

En wat ging er door je heen? Bezweet en nog nahijgend, krijgt menig sporter deze vraag op zich afgevuurd door de sportjournalist die zijn lezers of kijkers maar al te graag wil laten delen in de diepste emoties van de sportheld. In retrospectief zouden we deze vraag graag aan Sommie Morkel willen stellen toen hij in 1906 in Londen in de stromende regen het rugbyveld betrad om voor 40.000 Engelse rugbyfans met het Zuid-Afrikaanse nationale rugbyteam 'De Springbokken' tegen Engeland uit te komen.⁷⁷ De Britse sporthistoricus Tony Collins suggereert dat het niet de eerste keer was dat Morkel zich door een Britse overmacht omringd moet hebben gevoeld.⁷⁸ Zes jaar eerder werd hij, met wat er van zijn Afrikanerregiment over was, tijdens de Boerenoorlog bij Driefontein in de Transvaal onder de voet gelopen door de Britse cavalerie. Morkel overleefde en zou als krijgsgevangene de rest van de oorlog op St. Helena van de Britse gastvrijheid mogen genieten.

In de sportliteratuur werd de Europese Springbok-tour over het algemeen als een succes beschouwd.⁷⁹ Niet alleen wonnen 'de tourists' de meeste wedstrijden maar ook zou de tour de Britse en Afrikaner gemeenschap in Zuid-Afrika hebben verenigd. Met spelers uit de Britse en Afrikaner gemeenschap, die vier jaar eerder nog tegenover elkaar stonden in de Boerenoorlog, vertegenwoordigde 'De Springbokken' het nieuwe verenigde Zuid-Afrika. Zoals zo vaak, was ook hier de politieke realiteit anders. Het nieuwe en verenigde Zuid-Afrika kreeg dan ook slechts beperkt en voor even gestalte door middel van de rugbysport.

Op 2 juni 1902 werd met het Verdrag van Vereeniging de Boerenoorlog beëindigd. Dit betekende het einde van de zelfstandige republieken Transvaal en Oranje Vrijstaat die voortaan als kroonkolonie deel uitmaakten van het Britse koloniale rijk. De wapens waren dan wel neergelegd, dit betekende echter niet dat Zuid-Afrika vanaf dat moment vanzelfsprekend 'Brits' zou zijn. Voor een belangrijk deel van de Afrikaners was politiek eerder een voortzetting van de oorlog maar dan met andere middelen, waarmee volgens Vincent Kuitenbrouwer de befaamde stelling van de Duitse militaire theoreticus Carl von Clausewitz werd omgedraaid.⁸⁰

⁷⁷ Tony Collins, *The oval world. A global history of rugby* (2015 Londen/New York) 216.

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ Ibidem. Albert Grundlingh, 'Playing for Power? Rugby, Afrikaner Nationalism and Masculinity in South Africa, 1900-19770', in: John Naugright en Timothy J.L. Chandler ed., *Making Men. Rugby and Masculine Identity* (London 1996) 181-204. Edward Griffiths en Stephen Nell, *The Springbok Captains. The men who shaped South African Rugby* (Johannesburg/Kaapstad 2006) 29.

⁸⁰ Kuitenbrouwer, *War of words*, 264- 265. Schutte, *Nederland en de Afrikaners*, 92. Schutte geeft aan dat ook de NZAV van oordeel was dat op politiek en cultureel gebied de strijd moest worden voortgezet.

In de volgende paragrafen behandel ik de politieke ontwikkelingen in Zuid-Afrika tussen 1909 en 1923. Een goed begrip hiervan is nodig voor het beantwoorden van de vraag welke rol de netwerken van Johan Visscher hebben gespeeld in de politieke ontwikkelingen in Zuid-Afrika gedurende de onderzoeksperiode. Binnen deze ontwikkelingen vormt het ontstaan en de groei van het Afrikaner nationalisme een belangrijk element. Hierna ga ik eerst in op de verhouding tussen Engelssprekenden (Britten) en Afrikaners als voedingsbodem voor het Afrikaner nationalisme (2.1) Daarna schets ik de feitelijke context waarbinnen dit nationalisme kon uitgroeien tot een dominante factor binnen de Zuid-Afrikaanse politiek (2.2) Ten slotte plaats ik het fenomeen Afrikaner nationalisme in het hiervoor in hoofdstuk 1 geschetste theoretische kader (2.3) en behandel ik de contemporaine Nederlandse visies hierop (2.4).

2.1 Boeren en Britten na de Boerenoorlog

Vanaf 1902 tot 1905 hadden de voormalig Boerenrepublieken Transvaal en Oranje Vrijstaat de status van Britse kroonkolonie. Het bestuur van beide kroonkolonies lag bij gouverneur Alfred Milner, een autocratisch leider die met zijn angliseringsbeleid ernaar streefde de veroverde gebieden ook in cultureel opzicht 'Brits' te maken.⁸¹ Het stimuleren van immigratie uit Groot-Brittannië waardoor tegenwicht kon worden geboden tegen de numerieke Afrikaner meerderheid en het invoeren van een op Engelse leest geschoeid onderwijssysteem waren in dit verband belangrijke instrumenten. Ook in het ambtenarenapparaat werden de meeste posities ingenomen door Britten. Pro-forma bestuursorganen, die echter geen politieke macht bezaten moesten zijn bewind in democratisch opzicht legitimeren. De voormalig Boerenleiders weigerden zich echter voor dit karretje te laten spannen en namen dan ook geen zitting in deze door het Britse koloniale bestuur ingestelde organen. Tegelijkertijd werd begonnen met de wederopbouw van de voormalige Boerenrepublieken die zwaar onder de oorlog hadden geleden. Aan dit programma van wederopbouw, waarvoor de Britse schatkist de rekening betaalde, lagen niet alleen economische motieven ten grondslag. Het had tevens tot doel de nodige goodwill te kweken bij de voormalige vijanden door middel van steunverlening aan oorlogsslachtoffers.⁸² Dit nam echter niet weg dat er vanuit de Afrikanergemeenschap in de Transvaal en de Oranje Vrijstaat op cultureel gebied de eerste anti-angliserende initiatieven werden ondernomen. Nadat Milner verordonneerd had dat Engels op scholen de voertaal zou worden, werden er stappen gezet om dit door middel van

⁸¹ De Graaff, *De mythe van de stamverwantschap*, 27.

⁸² Ibidem.

Nederlandstalige privéscholen tegen te gaan. Reeds in het najaar van 1902 werd hiertoe de ‘Kommissie tot behartiging van het Christelijk Nationaal Schoolonderwijs’ opgericht.⁸³ De honderden scholen die in dit kader werden opgericht speelden een belangrijke rol in het streven van de Afrikaners om de Nederlandse taal te behouden en werden hiermee ook een katalysator voor het ontluikende Afrikaner nationalisme. Verder in het zuiden, in de Kaaprovinsie werden in 1903 stappen gezet om het Nederlands, al dan niet in vereenvoudigde vorm, te behouden. Hiermee begon de (Tweede) Afrikaanse Taalbeweging.⁸⁴ Deze beweging was innerlijk verdeeld. Het streven van een deel van de beweging was gericht op de verheffing van het Nederlands tot cultuurtaal terwijl een ander deel juist het Afrikaans als zodanig verder wilde ontwikkelen. In 1905 verenigde deze laatste groep zich in ‘Die Afrikaanse Taalgenootschap’. Ondanks de innerlijke verdeeldheid ging er van deze beweging ook een sterke anti-angliserende impuls uit.⁸⁵

Uiteindelijk zou het angliseringsbeleid van Milner weinig succesvol zijn.⁸⁶ De emigratie vanuit Groot-Brittannië kwam niet echt op gang en Milner vertrok in 1905 waarmee de Britten hun protagonist in de cultuurstrijd verloren. Nadat de liberalen in 1906 in Groot-Brittannië aan de macht waren gekomen, kregen de Transvaal en Oranje Vrijstaat kort daarna een grote mate van zelfbestuur. Met een door Britten gedomineerd ambtenarenapparaat, leken de Britse belangen in voldoende mate veiliggesteld en zou het instellen van zelfbestuur leiden tot verzoening en verdere eenwording, zo was althans in Londen de gedachte.⁸⁷ Met de toekenning van zelfbestuur herleefden ook de politieke ambities aan Afrikanerzijde. De eerste verkiezingen onder zelfbestuur werden gewonnen door voormalig Boerengeneraals. In de Transvaal won Louis Botha en in de Oranje Vrijstaat James Hertzog. Hiermee waren de staatkundige ontwikkelingen echter nog niet ten einde. Zowel de Afrikaners als ook de Britten zagen voordelen in de totstandkoming van een eenheidsstaat die alle Britse gebiedsdelen in Zuid-Afrika zou verenigen. Beide groeperingen meenden dat een eenheidsstaat hen een meerderheidspositie zou kunnen opleveren en daarmee ook politieke en bestuurlijke macht.⁸⁸ Daarbij kwam dat met de dreiging van de Eerste Wereldoorlog het strategisch belang van Zuid-Afrika toenam. Immers, Duits Zuidwest Afrika (het huidige Namibië) was niet ver weg

⁸³ Ibidem, 28.

⁸⁴ Ibidem. Met deze beweging werd de in 1890 opgerichte Taalbond nieuw leven ingeblazen.

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ Kuitenbrouwer, *War of words*, 258.

⁸⁷ De Graaff, *De mythe van de stamverwantschap*, 29.

⁸⁸ Ibidem, 30. Een verenigd Zuid-Afrika bestaande uit de Kaaprovinsie, Natal, Transvaal en Oranje Vrijstaat zou economisch aan betekenis winnen waardoor de emigratie uit Groot-Brittannië eindelijk op gang zou komen terwijl de Afrikaners meenden dat het Afrikanervolk samengebracht in één land de belangrijkste politieke machtsfactor zou worden.

en ook de scheepvaartroute om de Kaap was van groot belang. Ten slotte zou een centrale overheid van een groot Zuid-Afrika beter in staat zijn om de, in toenemende mate voorkomende, opstanden tegen het koloniale bestuur door oorspronkelijke bevolkingsgroepen, de kop in te drukken.⁸⁹ Nadat een nationale conventie bestaande uit vertegenwoordigers van de politieke partijen uit de vier Britse kroonkolonies, het eens waren geworden over een grondwet, kreeg de nieuwe Unie van Zuid-Afrika in 1910 de dominiumstatus in het Britse koloniale rijk.⁹⁰ Dit betekende echter nog niet dat het land volledig vrij was om zonder bemoeienis van Londen zijn belangen te behartigen. Buitenlandse politieke aangelegenheden waren bijvoorbeeld nog voorbehouden aan het moederland.

2.2 Afrikaner nationalisme en Afrikaner ‘broedertwis’

Terug naar Sommie Morkel en zijn Springbokken die in 1906 vriend en vijand verbaasden als nieuwe rugby-grootmacht. Brit en Boer raakten in grote staat van euforie door de prestaties van hun nationale team. Het groene shirt met de goudkleurige springbok verenigde voor even beide bevolkingsgroepen. Mandela moet zich dit 89 jaar later hebben gerealiseerd toen hij in 1995 in Johannesburg, gekleed in hetzelfde shirt, in het Zuid-Afrika van na de Apartheid de wereldbeker rugby mocht uitreiken aan Louis Pienaar, captain van de Springbokken. Dit keer moesten de sportprestaties blank en zwart verzoenen. Net als in 1906 zou verzoening nadat de eerste euforie was weggeëbd, een moeizaam proces blijken te zijn.

De nieuwgevormde Unie van Zuid-Afrika markeerde het begin van een langdurige dominantie van Afrikaners in de Zuid-Afrikaanse politiek.⁹¹ Louis Botha werd de eerste regeringsleider in een kabinet dat was samengesteld uit vertegenwoordigers van de regeringspartijen in de voormalige kroonkolonies.⁹² Deze regeringspartijen verenigden zich in 1911 in de ‘Suid-Afrikaanse Nasionale Party’ (SAP). Hiermee leek ook het pleit tussen de Britse en Afrikaner bevolking beslecht. Niets was echter minder waar. Juist de relatie met de Engelssprekende Zuid-Afrikaanse bevolking zou een grote splijtzwam blijken te zijn binnen de Afrikaner gemeenschap. De hoofdrollen in dit conflict werden ingevuld door enerzijds de Transvalers Louis Botha en Jan Smuts en anderzijds James Hertzog uit de Oranje Vrijstaat. Hoewel beide kanten de Zuid-Afrikaanse eenheidsstaat niet ter discussie stelden, werd er verschillend gedacht over de manier waarop Brit en Boer in het nieuwe staatsverband met

⁸⁹ Ibidem, 30-31.

⁹⁰ Een dominium was een autonoom gebied binnen het Britse Gemenebest.

⁹¹ Kuitenbrouwer, *War of words*, 258.

⁹² Natal, De Kaapprovincie, Transvaal en Oranje Vrijstaat waren de voormalig kroonkolonies.

elkaar zouden samenleven. Botha en Smuts waren gericht op verzoening en samenwerking met de Britse bevolking. Door middel van hun zogenaamde ‘Konsiliatie’-politiek zou de tegenstelling tussen beide bevolkingsgroepen langzamerhand verdwijnen en zouden beide groepen uiteindelijk opgaan in één Zuid-Afrikaans volk.⁹³ Botha en Smuts wilden zich dan ook verre houden van uitingen van Afrikaner nationalisme. Hertzog daarentegen voelde niets voor de idee van één Zuid-Afrikaans volk. Hierdoor zouden de Afrikaners hun identiteit als volk immers verliezen. Hij pleitte daarom voor een zogenaamd tweestromenbeleid dat diende te waarborgen dat Britten en Afrikaners hun eigen cultuur zouden behouden. De Graaff merkt in dit kader op dat het verschil van inzicht mede werd ingegeven door het feit dat Botha en Smuts in de meer geïndustrialiseerde Transvaal te maken hadden met een groter Engelssprekend electoraat dan Hertzog in de Oranje Vrijstaat.⁹⁴ Hertzog maakte desondanks deel uit van de eerste Unieregering onder leiding van Botha. Langer dan twee jaar zou dit echter niet duren. De bom barstte toen Hertzog in 1912 in het openbaar aan gaf dat er wat hem betreft niets te ‘konsiliëren’ viel omdat hij niemand kwaad had gedaan.⁹⁵ Met het vertrek van Hertzog kreeg de cesuur tussen nationalisten en ‘konsilieerders’ binnen de Afrikaner gemeenschap concreet gestalte.

Deze scheiding der geesten moet begrepen worden tegen de achtergrond van het ‘armblankes’-probleem onder de Afrikaners. De door de Boerenoorlog toch al verarmde Afrikaner gemeenschap was na de oorlog niet voorbereid op de snelle overgang van een agrarische naar een geïndustrialiseerde samenleving. Door armoede gedreven en niet of laagopgeleid trok men massaal naar de steden. Hier vormde zich een Afrikaner proletariaat dat veelal met behulp van liefdadigheidsorganisaties probeerde te overleven. In de steden werd men nadrukkelijk geconfronteerd met andere bevolkingsgroepen. De beter opgeleide Engelstalige bevolkingsgroep had een gemiddeld inkomen per hoofd van de bevolking dat drie keer zo hoog was als dat van de Afrikaners.⁹⁶ De sociaal-economische omstandigheden van dit Afrikaner proletariaat verschilden niet wezenlijk van die van de zwarte bevolking. Hierbij hielp het niet dat de Afrikaners op grond van een blank superioriteitsgevoel weigerden om werk aan te nemen tegen het loon waarmee een zwarte arbeider genoegen nam. Men had immers een ‘blanke’ en hiermee samenhangende ‘beschaafde’ levensstandaard op te houden. Dit maakte dat de zogenaamde ‘armblankes’ zichzelf niet als proletariaat zagen. Angst voor degeneratie was -net als in andere koloniale samenlevingen- een belangrijke drijfveer. Deze

⁹³ De Graaff, *De mythe van de stamverwantschap*, 28-29.

⁹⁴ Ibidem, 28.

⁹⁵ Ibidem, 34.

⁹⁶ Ibidem, 32.

omstandigheden vormden – samen met gevoelens van verbittering en vernedering- alles bij elkaar een vruchtbare voedingsbodem voor een verdere en voorspoedige groei van het Afrikaner nationalisme.⁹⁷

In 1913 zou de vlam in de pan slaan met een staking van blanke, overwegend Afrikaner mijnwerkers in de buurt van Johannesburg. Inzet was een verbetering van de arbeidsomstandigheden en de erkenning van vakbonden als gesprekspartner voor de werkgevers. Om de staking te breken stuurde Smuts als minister van Binnenlandse Zaken in Zuid-Afrika gestationeerde Britse troepen op de stakers af met 21 doden als gevolg. Dit herhaalde zich een jaar later toen -dit keer-Zuid-Afrikaanse troepen met geweld een spoorwegstaking braken die was begonnen als protest tegen de gedwongen ontslagen van spoorwegmedewerkers. De Nederlandse socialist Hessel Poutsma trad hierbij op als stakingsleider.⁹⁸

Politiek gezien waren deze gebeurtenissen een schot voor open doel voor Hertzog. Zijn reactie liet zich niet moeilijk raden. Botha zou volgens hem met het harde ingrijpen definitief de kant van het Britse imperialisme en het buitenlands kapitaal hebben gekozen.⁹⁹ Hertzog verweet Botha gebrek aan principes en noemde hem een ‘papbroek’ (lafaard). De woorden van Hertzog werden maar wat gretig opgenomen door zijn aanhang en zouden in 1914 leiden tot de oprichting van de ‘Nasionale Party’. Vanaf dit moment had de Afrikaner de keuze uit twee door Afrikaner politici geleide partijen en ontstond het onderscheid tussen ‘Natten’ (‘Nasionale Party’) en de ‘Sappen’ (‘Suid-Afrikaanse Nasionale Party’). Onder aanvoering van Hertzog verenigden de Afrikaner nationalisten zich in deze nieuwe ‘Nasionale Party’.

Hierbij moet worden opgemerkt dat Hertzogs streven niet gericht was op staatkundige onafhankelijkheid van Groot-Brittannië maar op ‘nationale zelfstandigheid’. Dit laatste betekende dat de Unie van Zuid-Afrika staatkundig verbonden bleef met Groot-Brittannië maar volledig vrij zou zijn om haar eigen belangen naar eigen inzicht te behartigen zonder praktische of formele belemmeringen door de formele banden met Groot-Brittannië die er ondanks het in 1910 verkregen zelfbestuur nog steeds waren.¹⁰⁰ Dit zou later bijvoorbeeld blijken uit het feit dat de Britse oorlogsverklaring aan Duitsland impliceerde dat de Unie van Zuid-Afrika eveneens in oorlog was met Duitsland. Het door Hertzog geïntroduceerde begrip

⁹⁷ Ibidem. Volgens De Graaff werd de taal, cultuur en godsdienst van de Afrikaners door de meeste Engelssprekenden met minachting bejegend.

⁹⁸ Ibidem, 34.

⁹⁹ Ibidem.

¹⁰⁰ Ibidem, 36.

‘nationale zelfstandigheid’ was zelfs voor zijn eigen aanhang niet altijd even duidelijk. ‘Nationale zelfstandigheid’ laat zich wellicht nog het beste vergelijken met de huidige staatkundige positie van de voormalige dominions Canada, Australië en Nieuw-Zeeland. Formeel is de Britse koningin staatshoofd maar verder zijn deze landen in alle opzichten zelfstandig.

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog zou de tegenstelling tussen ‘Natten’ en ‘Sappen’ verder op de spits drijven. Ondanks dat Zuid-Afrika na de Britse oorlogsverklaring ook in oorlog met Duitsland was, kon het zelf beslissen of troepen van de Zuid-Afrikaanse Unie aan gevechtshandelingen zouden deelnemen. Een hiertoe strekkend verzoek uit Londen liet niet lang op zich wachten. Formeel werd de Unie van Zuid-Afrika verzocht om het aangrenzende Duits Zuidwest-Afrika te veroveren. Het verzoek plaatste regeringsleider Botha voor een groot dilemma. Zijn keuze tussen Scylla en Charybdis bestond hieruit dat het honoreren van het Britse verzoek hem niet in dank zou worden afgenomen door veel Afrikaners die met de herinnering aan de Boerenoorlog nog tamelijk vers in het geheugen niet bereid waren om in het Britse kamp te vechten. Het verzoek weigeren zou zijn ‘konsiliatiepolitiek’ grote schade kunnen toebrengen en de Engelssprekende bevolking van zich vervreemden.¹⁰¹ In de hoop zijn eigen volksgenoten eerder te kunnen overtuigen dan de Engelssprekenden, koos hij ervoor het verzoek van Londen in te willigen en een Zuid-Afrikaanse legermacht richting Zuidwest te sturen. Even bestond er bij hem er nog de hoop dat de invasie Brit en Boer zou verenigen in een nationale oorlogseuforie. Al snel bleek deze hoop ijdel. 11.000 Afrikaners namen de wapens ter hand tegen de regering Botha met als inzet het herstellen van de zelfstandigheid van de voormalige Boerenrepublieken. De strategische timing van de opstand was mede ingegeven door de gedachte dat Groot-Brittannië met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog wel iets anders aan zijn hoofd had. Het liep echter anders. Na een maandenlange strijd werden begin 1915 de laatste rebellen verslagen. 300 doden, waaronder de oud-Boerengeneraal Koos de la Rey, waren het gevolg. Laatstgenoemde zou vele jaren later, in 2006, door middel van een populair lied van de Zuid-Afrikaanse zanger Bok van Berk tot boegbeeld van Afrikaner extremisten worden.¹⁰²

Hoewel de opstand geen succes was, had het de Afrikaner nationalist in politiek opzicht geen windeieren gelegd. In 1915 boekte de ‘Nasionale Party’ een enorme stemmenwinst bij de verkiezingen waarbij het weinig had gescheeld of zij was de ‘Suid-Afrikaanse Nasionale party’ voorbijgestreefd. In 1920 zouden de ‘Natten’ echter wel als

¹⁰¹ Ibidem.

¹⁰² In het lied werd De la Rey opgevoerd als redder die de Afrikaners zou kunnen leiden in moeilijke tijden.

grootste uit de stembus rollen. De onderhandelingen over een coalitie met de ‘Sappen’ liepen echter stuk op het vraagstuk van de nationale onafhankelijkheid. Pas na de verkiezingen van 1923 zou Hertzog en zijn ‘Nasionale Party’ samen met de ‘Arbeidersparty’ een regering kunnen vormen. Hieraan vooraf ging een aantal gewelddadige stakingen die door ‘SAP’-regeringsleider Smuts met veel bloedvergieten werd gebroken. Toen na de stakingen ook nog eens de lonen van de blanke mijnwerkers werden verlaagd en hun banen door zwarte arbeiders werden overgenomen, was de maat vol.¹⁰³ Smuts werd door de nationalistenaan weggezet als een marionet van de kapitalistische mijnmagnaten. 1923 zou het begin markeren van een lange periode van politieke macht van de nationalistenaan en hun ‘Nasionale Party’. In 1926 zou Hertzog zijn zo vurig gewenste nationale zelfstandigheid voor Zuid-Afrika krijgen. Met de ‘Balfour-verklaring’ werd in Londen bepaald dat Groot-Brittannië en de dominions voortaan gelijkwaardige delen van de Britse statenbond zouden vormen.¹⁰⁴

2.3 Het Afrikaner nationalisme als beweging. Het volk als inspiratie

De Eerste Wereldoorlog en de hiermee samenhangende turbulentie in de Afrikaner gemeenschap, zette de ontwikkeling van het Afrikaner nationalisme in een hogere versnelling. De oorlogsjaren hadden het Afrikaner proletariaat bepaald geen voorspoed gebracht. De voedingsbodem van het nationalisme werd versterkt door neerslaan van de opstand en de stakingen door de regering Botha. De ‘Nasionale Party’ greep dit sentiment aan om haar positie te versterken. De partij was nauw betrokken bij burgerinitiatieven vanuit de Afrikaner gemeenschap. Aanvankelijk bedoeld om de geldboetes van de rebellen te betalen werd de ‘Helpmekaar’-organisatie opgericht. Met steun van de latere politicus D.F. Malan en het net opgerichte nationalistische dagblad *De Burger* werd deze actie een doorslaand succes.¹⁰⁵ Na het betalen van de boetes bleef er voldoende over om te investeren in de oprichting van Afrikaner bedrijven die werk moesten bieden aan Afrikaners. De Graaff spreekt van een ‘economische renaissance’ van de Afrikaners die weliswaar het zelfvertrouwen onder de Afrikaners vergrootte maar tegelijkertijd het ‘armblanke’-probleem nauwelijks verlichtte.¹⁰⁶ De rol van Afrikaner-ondernemingen bleef marginaal. Ter illustratie: veel later, in 1940, zouden Afrikaner ondernemingen slechts 5% aan de omzet van het Zuid-Afrikaanse

¹⁰³ Ibidem, 42-43.

¹⁰⁴ Ibidem, 44-45. Voor de ‘Balfour-verklaring’ konden de dominions geen zelfstandige buitenlandse politiek voeren en kon men geen wetten aannemen die in strijd waren met het Engelse recht.

¹⁰⁵ Koorts, *DF Malan en die opkoms van Afrikaner nasionalisme* (Kaapstad 2014) 164. Malan speelde na de Eerste Wereldoorlog een grote rol in de Zuid-Afrikaanse politiek. In 1924 zou hij voor het eerst deel uitmaken van een Zuid-Afrikaanse regering. Van 1948 tot 1954 was hij minister-president van Zuid-Afrika.

¹⁰⁶ De Graaff, *De mythe van de stamverwantschap*, 39.

bedrijfsleven bijdragen.¹⁰⁷ Het toegenomen zelfvertrouwen zou zich echter wel manifesteren op cultureel gebied. Als ‘moedertaal van die volk’ werd door Malan aan het Afrikaans zowel ‘in die kombuis of in die parlement, in die stal of in die voorkamer’ een belangrijke plaats toegedicht omdat ‘die taal wat soos geen ander kan uitdruk wat in die hart van die volk omgaan, die taal waarin die volkskarakter weerspieël word’.¹⁰⁸ Met deze gedachte werd ook afscheid genomen van het Nederlands. Afrikaans werd geacht een beter wapen te zijn tegen anglikerende invloeden dan het Nederlands.¹⁰⁹

Het veelvuldig gebruik van het woord volk in bovenstaand citaat is niet geheel toevallig. Het denken van Malan was sterk beïnvloed door de Duitse filosoof Johann Gottlieb Fichte en het Duitse nationalisme uit de negentiende eeuw.¹¹⁰ Fichte schreef tijdens de Franse bezetting in 1808 zijn *Reden an die Deutsche Nation*. Hierin noemde hij het Duitse volk het oorspronkelijke en onvervalste ‘Urvolk’ bij uitstek en de Duitse taal de superieure ‘Ursprache’.¹¹¹ Fichte deed een oproep aan het Duitse volk om zich te verenigen en zich te verweren tegen de Franse militaire bezetting en culturele overheersing. Het Duitse volk diende zich met zijn nationale geest te vereenzelvigen en zo haar nationale identiteit te hervinden. In de literatuur wordt in dit verband ook wel gesproken van ‘völkisch denken’ en een geïdealiseerd ‘romantisch volksbegrip’.¹¹² De oproep van Fichte aan het Duitse volk om te ontwaken, had indruk gemaakt op de jonge Malan. Zoals het Duitse volk zich van de Franse culturele overheersing moest bevrijden, zo zou het Afrikaanse volk zich van Britse maar zeker ook van Nederlandse invloeden moeten ontdoen. Deze cultuurtransfer van een gedachtengoed dat haar oorsprong vindt in het Duitsland van het begin van de negentiende eeuw, is een eeuw later een belangrijke katalysator geweest voor het Afrikaner nationalistisch denken.

Een belangrijke impuls voor het ontwaken van het Afrikaner volk vormden de sociaal-economische omstandigheden van het grootstedelijk Afrikaner proletariaat. Dit proletariaat kon zich om verschillende redenen slechts identificeren met zijn etnische groep en niet met de in dezelfde omstandigheden verkerende andere bevolkingsgroepen. Angst voor degenereren maakte dat men zich niet kon identificeren met zwarte arbeiders van dezelfde sociale klasse

¹⁰⁷ Ibidem.

¹⁰⁸ Koorts, *DF Malan*, 61

¹⁰⁹ De Graaff, *De mythe van de stamverwantschap*, 40.

¹¹⁰ Koorts, *DF Malan*, 30.

¹¹¹ Frits Boterman, *Cultuur als macht. Cultuurgeschiedenis van Duitsland 1800-heden* (Amsterdam en Antwerpen 2014) 80. Arnold Labrie, ‘Van Wenen tot Frankfurt, 1815-1848’, in: Leo Wessels en Toon Bosch ed., *Nationalisme, naties en staten. Europa vanaf circa 1800 tot heden* (Nijmegen 2012) 158-281, aldaar 179-180.

¹¹² Ibidem.

en de Boerenoorlog lag nog te vers in het geheugen om zich te kunnen identificeren met Engelsprekende lotgenoten.¹¹³ Hierdoor bleef etniciteit over als bindmiddel. Nog eens verstevigd met een Duits nationalistische saus zou dit bindmiddel in de eerste decennia van de twintigste eeuw de basis vormen voor het giftige en zwaar op de maag liggende gerecht dat later in dezelfde eeuw in Zuid-Afrika zou worden opgediend. Dit kookproces wordt in de literatuur ook wel omschreven als ‘de mobilisatie der volkseenheid’.¹¹⁴ Schutte beschrijft dit als ‘een proces van onderschikking van alles en allen aan het ideaal der nationale saamhorigheid, die het enig middel ter handhaving van het volksbestaan en ter bereiking van een betere toekomst werd beschouwd’.¹¹⁵

De ontwikkeling van het Afrikaner nationalisme laat zich deels ook verklaren met de moderniseringstheorie van de Tsjechische socioloog Ernest Gellner. In zijn studie *Nations and Nationalism* uit 1983 beschrijft hij het fenomeen nationalisme als een onlosmakelijk onderdeel van het moderniseringsproces.¹¹⁶ Nationalisme is volgens Gellner meer dan een toevallige, mogelijk vermijdbare uitvinding van enige intellectuelen.¹¹⁷ De Afrikaners waren na de Boerenoorlog niet voorbereid op de snelle overgang van een agrarische naar een geïndustrialiseerde samenleving. Met weinig of geen opleiding en gedreven door armoede trokken zij massaal van het platteland naar de grote steden. De Engelssprekende bevolking was daarentegen beter voorbereid op de modernisering en wist een zeker welvaartsniveau te bereiken. De achterstelling van de Afrikaners vond een uitlaatklep in het nationalisme. Volgens Gellner wordt het streven naar een eigen staat dan een aantrekkelijke optie omdat men dan niet langer op ongelijke voorwaarden moet concurreren met in dit geval de Engelssprekende bevolking. Nationalisme ontstaat daarom niet zozeer uit sentimentele of ideologische overwegingen maar is volgens Gellner een kwestie van objectieve en praktische noodzaak.¹¹⁸ Het Afrikaner nationalisme van Hertzog was, zoals hiervoor aangegeven, echter nimmer gericht op het verkrijgen van staatkundige zelfstandigheid buiten het Britse rijk. Hertzogs nationale zelfstandigheid betekende zoveel als dat Zuid-Afrika de eigen belangen volledig vrij en naar eigen inzicht kon behartigen zonder daarbij belemmerd te worden door de formele banden met het Britse rijk.¹¹⁹ In tegenstelling tot Botha wiens streven gericht was op de integratie van Afrikaners en Engelssprekenden in een blank Zuid-Afrikaans volk, was

¹¹³ De Graaff, *De mythe van de stamverwantschap*, 32.

¹¹⁴ Schutte, *Nederland en de Afrikaners*, 187.

¹¹⁵ De Graaff, *De mythe van de stamverwantschap*, 32.

¹¹⁶ E. Gellner, *Nations and Nationalism* (Oxford 1983)

¹¹⁷ Arnold Labrie, ‘Ijkpunten in het theoretische en historiografische debat, in: Leo Wessels en Toon Bosch ed., *Nationalisme, naties en staten. Europa vanaf circa 1800 tot heden* (Nijmegen 2012) 52-102, aldaar 77.

¹¹⁸ Ibidem, 79.

¹¹⁹ De Graaff, *De mythe van de stamverwantschap*, 36.

het Hertzog te doen om het behoud van cultuur en identiteit van het Afrikaner volk binnen de Zuid-Afrikaanse eenheidsstaat. Dit ‘twee-stroom-beleid’ impliceerde dat Afrikaners en Engelssprekenden zich op gelijkwaardige wijze met behoud van eigen cultuur naast elkaar konden bestaan en ontwikkelen in de Unie van Zuid-Afrika.¹²⁰ De intellectuele top van de Afrikaner nationalistische beweging zal zich vermoedelijk al snel na de Boerenoorlog hebben gerealiseerd dat een hernieuwde republikeinse zelfstandigheid geen haalbare kaart was; mede vanwege de staatkundige banden met het Britse rijk en last but not least vanwege de grote populatie van Britten die zich verspreid over Zuid-Afrika hadden gevestigd. De rebellie van 1914 lijkt in dit verband meer een eenmalige, emotionele oprisping van Afrikaners die het aan de realpolitieke inzichten van Hertzog ontbrak.

2.4 Contemporaine Nederlandse visies op de ontwikkeling van het Afrikaner nationalisme. Nederland na de ‘Boerenhype’

Met het einde van de Boerenoorlog in 1902 nam de Nederlandse publieke belangstelling voor de ontwikkelingen in Zuid-Afrika af. Nederland had rond de eeuwwisseling aan zelfvertrouwen gewonnen.¹²¹ Vanaf 1895 was er sprake geweest van een snelle economische groei en kon Nederland zich in economisch opzicht met zijn buurstaten meten.¹²² Het rolmodel van de heldhaftige en onverzettelijke Zuid-Afrikaanse neef, die aan het eind van de negentiende eeuw het nationale zelfvertrouwen moest opvrijzelen, was overbodig geworden. Binnen deze context had ook het negentiende -eeuwse ‘vluchtheuvel-concept’ van een Nieuw Nederland in Zuidelijk Afrika aan betekenis verloren. Nederland stond immers weer op de kaart en vluchten naar Zuid-Afrika om de Nederlandse identiteit te behouden, mocht het worden vormalen in de strijd tussen de omliggende grootmachten, was geen reële gedachte meer. Het beeld dat de De Graaff oproept van een Nederlandse pers die in de periode tussen 1902 en 1930 gemiddeld nog geen tien artikelen per jaar over Zuid-Afrikaanse onderwerpen publiceerde, verdient echter wel enige nuancering.¹²³ Hoewel de toon van de berichten veranderde van passioneel en nationalistisch naar meer zakelijk, bleven de kranten de ontwikkelingen in Zuid-Afrika volgen. Zo leverde bijvoorbeeld de zoekterm Louis Botha /Zuid-Afrika over de periode 1903-1920 in het digitale krantenbestand Delpher alleen al bijna

¹²⁰ Ibidem, 33.

¹²¹ Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 589. Van Sas spreekt van een nieuw nationaal elan aan het einde van de negentiende eeuw.

¹²² De Graaff, *De mythe van de stamverwantschap*, 56.

¹²³ Ibidem, 64.

4000 artikelen op.¹²⁴ Naast de aandacht voor de actualiteit, waren er ook uitingen van nostalgie met betrekking tot de verloren Boerenoorlog. Dit uitte zich in geromantiseerde boeken over de oorlog, de verering van in de Boerenoorlog gesneuvelde Nederlandse helden door middel van gedenktekens en naar Boerengeneraals vernoemde straten in de Afrikaner wijken in Nederlandse steden.¹²⁵

Over het algemeen was de berichtgeving anti-Botha vanwege zijn pro-Britse houding. Zijn ‘konsiliatiepolitiek’ kon op weinig instemming rekenen. De liberale *NRC* en de gereformeerde *Standaard* kozen de zijde van Hertzog en zijn ‘Natten’. De berichtgeving over de Afrikaner rebellie naar aanleiding van de invasie van Zuidwest Afrika was opmerkelijk zakelijk en beknopt, wellicht ondergesneeuwd door de vele berichten van de slagvelden in Europa tijdens de Eerste Wereldoorlog.¹²⁶ Wellicht vreesde men ook dat Nederland de Eerste Wereldoorlog zou worden ingetrokken door openlijke uitingen van steun aan de rebellen.

De linkse pers greep de stakingen in Johannesburg in 1913 aan om een stevig anti-kapitalistisch geluid te laten horen. In scherpe bewoordingen werd het gewelddadige optreden van de regering Botha tegen de stakers veroordeeld waarbij Botha als marionet van het (Britse) grootkapitaal werd afgeschilderd.¹²⁷ In de berichtgeving kreeg ook de uitzetting van stakingsleider Hessel Poutsma en andere vakbondsleiders de nodige aandacht. Naar aanleiding van een demonstratie in Londen tegen de uitzetting beschrijft *De Tribune* de Afrikaner politieke leiders als ‘drieste kapitalistenknechts’. De krant maakte daarbij geen onderscheid tussen ‘Natten’ en ‘Sappen’. Dit blijkt uit hoe de Zuid-Afrikaanse politici werden getypeerd: ‘Botha, Smuts, Hertzog en hoe de andere Boerenleiders, die nu in Zuid-Afrika de gewelddaden van het Duitse en Russische militarisme overtreffen, heeten mogen’.¹²⁸ *Het Volk* deed uitgebreid verslag van een vakbondsbijeenkomst in Amsterdam op 8 april 1914 waarbij Poutsma na zijn gedwongen terugkeer uit Zuid-Afrika als een held werd onthaald. Op deze bijeenkomst kwam een aantal kopstukken uit de socialistische beweging aan het woord waaronder Henri Polak en namens de SDAP, Frank Van der Goes. Opmerkelijk is dat de sprekers in hun antikapitalistische retoriek ook hier geen onderscheid maken tussen Botha en Hertzog. Polak gaf tijdens de bijeenkomst blijk van zijn teleurstelling over de Afrikaner machthebbers in het algemeen als hij de volgende vraag stelt. ‘Maar wat is geworden van dat

¹²⁴ Ik heb hiervoor gebruik gemaakt van het digitale krantenbestand van Delpher. In dit verband heb ik gezocht in landelijke en regionale kranten uit Nederland, koloniaal Indonesië en Suriname over de periode 1903-1920.

¹²⁵ De Graaff, *De mythe van de stamverwantschap*, 55. Pajmans, *Het heldendom van Herman Coster*, 6.

¹²⁶ De Graaff, *De mythe van de stamverwantschap*, 68.

¹²⁷ *De Tribune*, 31 januari 1914. *Het Volk*, 9 april 1914.

¹²⁸ *De Tribune*, 7 maart 1914.

volk en zijn aanvoerders in den vrijheidsoorlog? Zij zijn geworden even harteloze kampioene voor het kapitalisme als de Engelschen het ooit zijn geweest'.¹²⁹ Als laatste kwam ten slotte onder overdonderend applaus de uitgezette stakingsleider Hessel Poutsma zelf aan het woord. Ook zijn woorden zijn opmerkelijk. Niet de 'armblankes' maar juist 'de kaffers vormen het eigenlijke proletariaat van Afrika'.¹³⁰

Ondanks het gebruik van het woord 'kaffer' dat indertijd geen ongebruikelijke aanduiding was voor iemand uit de zwarte bevolking, was zijn betoog een felle aanklacht tegen de uitbuiting van de zwarte arbeider onder meer in de Zuid-Afrikaanse mijnindustrie. Niet alleen nam Poutsma hier afstand van het koloniale discours dat er juist op was gericht iedere vorm van associatie met de lokale bevolking te voorkomen uit angst om te degenereren, ook week hij hiermee af van de nationalistische Afrikaner retoriek die zich alleen richtte op de emancipatie en verheffing van de achtergestelde blanke Afrikaners.

Het eerste laat zich wellicht verklaren uit het feit dat Poutsma Nederlander was en wellicht minder bevreesd was om maatschappelijk 'af te glijden' naar een vermeend lager beschavingsniveau dan de Afrikaners. Het opkomen voor het zwarte proletariaat heeft wellicht te maken met het feit dat de door de wol geverfde vakbondsman Poutsma zich waarschijnlijk heeft gerealiseerd dat zijn gehoor van Nederlandse socialisten een pleidooi voor internationale solidariteit met de echte 'verworpenen der aarde' meer zou kunnen waarderen dan een steunbetuiging aan, de in socialistische ogen nog altijd dubieuze, Afrikaners aan wie de associatie van grootgrondbezit kleefde. Diezelfde Poutsma had er overigens geen moeite mee om later secretaris van de 'Nasionale Party' te worden.

De NZAV was eerder geneigd de nationalisten van Hertzog te steunen dan Botha omdat men meende hiermee de Nederlandse belangen beter behartigd zouden worden.¹³¹ Steun aan de Afrikaner nationalisten had echter wel zijn grenzen. Een telegram dat de NZAV mede namens het Algemeen Nederlandsch Verbond aan Botha stuurde met het verzoek de verslagen rebellenleiders clement te behandelen, kon nog net door de beugel. Een verzoek vanuit Zuid-Afrika tot een bijdrage in het kader van de 'Helpmekaar'-actie werd echter afgewezen. Tot verdergaande steun was de NZAV slechts bereid voorzover het het Nederlandse belang diende. Ondernemingen van Afrikaners zonder Hollandse betrokkenheid werden hierom dan ook niet gesteund.¹³² Het lijkt erop dat de NZAV zoveel mogelijk de schijn van neutraliteit in het conflict tussen 'Natten' en 'Sappen' probeerde op te houden

¹²⁹ *Het Volk*, 11 april 1914.

¹³⁰ Ibidem.

¹³¹ De Graaff, *De mythe van de stamverwantschap*, 126. *Hollandsch Zuid-Afrika*, 15 oktober 1915.

¹³² De Graaff, *De mythe van de stamverwantschap*, 129.

hetgeen niet altijd eenvoudig was.¹³³ Het NZAV-periodiek *Hollandsch Zuid-Afrika* onder leiding van haar hoofdredacteur Johan Visscher beschreef de rebellie als een ‘uiting –in weliswaar betreurenswaardige vorm- van de toe te juichen nationale bewustwording der Afrikaners’.¹³⁴ In 1914 liep dit echter mis toen Valter als de redacteur van *Hollandsch Zuid-Afrika*, Botha voor een verrader uitmaakte en daarbij ook nog openlijk een pro-Duits standpunt innam.¹³⁵ Al dan niet onder druk van de Nederlandse regering, die Nederland uit de Eerste Wereldoorlog probeerde te houden, zag de NZAV zich genoodzaakt zich te ontdoen van haar redacteur. Wellicht uit vrees voor het verliezen van de zo gekoesterde Nederlandse neutraliteit en de angst daardoor meegesleept te worden in de Eerste Wereldoorlog bestond er ook onder NZAV-leden geen sympathie voor de Afrikaner rebellie tegen Botha. Het ledenbestand van de NZAV en de Nederlandse steun voor de Afrikaner zaak daalde zelfs sterk in 1914 mede als gevolg van de Afrikaner ‘broedertwis’.

2.5 Tussenconclusie

In dit hoofdstuk heb ik de politieke ontwikkelingen in Zuid-Afrika in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw geschetst. De meest significante ontwikkeling in dit verband was dat het Afrikaner nationalisme in het tweede decennium in een stroomversnelling kwam. Dit uitte zich in een verdere institutionalisering van politieke macht door middel van politieke partijen en de media, die op hun beurt de basis zou vormen voor een langdurige dominantie in de Zuid-Afrikaanse politiek. Deze ontwikkelingen vormen het feitensubstraat waaruit Visschers Zuid-Afrikaanse netwerken ontstonden en zich verder ontwikkelden. Om hun rol en invloed te kunnen duiden, is een goed begrip van de achterliggende feiten onmisbaar. In de volgende hoofdstukken ga ik in op de netwerken zelf en hun rol in de Zuid-Afrikaanse politiek gedurende de onderzoeksperiode.

¹³³ Schutte, *Nederland en de Afrikaners*, 94. De Graaff, *De mythe van de stamverwantschap*, 147-149.

¹³⁴ De Graaff, *De mythe van de stamverwantschap*, 149.

¹³⁵ Kuitenbrouwer, *War of words*, 289. *Hollandsch Zuid-Afrika*, 15 augustus 1914.

3. De netwerken van Johan Visscher (1891-1909)

In de inleiding heb ik aangegeven dat de biografie van Johan Visscher nog geschreven moet worden wat opmerkelijk is voor iemand met zo'n bepaald niet alledaags leven. Schutte merkt daarbij terecht op dat als je de publicaties over verschillende episoden uit zijn leven naast elkaar houdt, het wel lijkt of het over verschillende personen gaat waarvan de levens niets met elkaar te maken hadden.¹³⁶ Het is echter onvoorstelbaar dat het leven van de jonge socialist Johan Visscher en de Johan Visscher die de Afrikaner nationalisten in een volgende levensfase een warm hart zou toedragen, niets met elkaar te maken zouden hebben. Hoewel Lambert en Lester erop wijzen dat netwerken naar hun aard tijdelijk en toevallig zijn en soms ook kortstondig en vluchtig, kan een onderzoek naar de rol van de netwerken van Johan Visscher en hun invloed op de Zuid-Afrikaanse politiek in de periode 1909-1923 niet los worden gezien van wat daarvoor in zijn leven plaatsvond en degenen die hij daarbij op zijn weg tegenkwam.¹³⁷ Dit is belangrijk omdat het inzicht kan geven in latere episodes in zijn leven en keuzes die hij later zou maken. In de inleiding heb ik gemotiveerd waarom het onderzoek zich beperkt tot de periode van 1909 tot en met 1923. Johan Visscher maakte vanaf 1909 deel uit van de NZAV-organisatie. Belangrijker is echter dat het Afrikaner nationalisme in het tweede decennium van de twintigste eeuw aan momentum won en begon uit te groeien tot een dominante factor in de Zuid-Afrikaanse politiek. Dit ging gepaard met de verdere institutionalisering van de nationalistische beweging door middel van de oprichting van een eigen politieke partij en een dagblad waarmee de beweging toetrad tot de massamedia. Daar komt bij dat het nationalisme zich met de komst van de Unie van Zuid-Afrika in 1910 richtte op het gehele territorium van deze nieuwe eenheidsstaat in plaats van op de voormalige republieken Transvaal en Oranje Vrijstaat.¹³⁸ In deze ontwikkelingen was voor de publicist en journalist Visscher, meer dan in de voorafgaande periode, via zijn netwerken een rol weggelegd. In hoofdstuk 4 breng ik deze rol in kaart. De aanloop daarnaar toe in de vorm van contacten en netwerken komt in dit hoofdstuk aan de orde.

De 23-jarige Johan Visscher die in 1895 in Zuid-Afrika aankwam, zal zoals iedereen zijn gevormd door eerdere levenservaringen; in zijn geval de strijd voor het socialisme. Met

¹³⁶ Schutte, 'De marxistische correspondent van *De Burger*', 98.

¹³⁷ Lambert en Lester, 'Introduction', 13.

¹³⁸ Illustratief is in dit verband ook dat de Kaapprovincie een belangrijke rol speelde als locatie waar nationalistische ideeën en initiatieven ontstonden. De Afrikaner nationalistische voorman D.F. Malan vestigde zich na zijn studie in Nederland in de Kaapprovincie en het dagblad *De Burger* werd in Kaapstad opgericht.

deze bagage op zak kwam hij in Pretoria aan en deze levenservaring was, zoals hierna zal blijken, van invloed bij het opbouwen van een nieuw netwerk. Dit netwerk zal hem vervolgens weer nieuwe inzichten hebben gebracht. Lambert en Lester wijzen erop dat door het bestuderen van de levensgeografieën van binnen de imperiale ruimte reizende personen inzicht kan worden verkregen in de dynamiek van netwerken van kennis, macht productie, emotie en cultuur binnen het koloniale rijk.¹³⁹ Voor een onderzoek naar de netwerken van Johan Visscher en hun rol en invloed op de politieke ontwikkelingen in Zuid-Afrika gedurende een bepaalde periode is zijn levensgeografie het feitelijke kader voor mijn onderzoek.

Om die dynamiek en de ontwikkeling van bepaalde netwerken goed te begrijpen is het van belang ook aandacht te besteden aan de netwerken die zijn gevormd voorafgaand aan de periode die onderwerp van dit onderzoek is. In dit hoofdstuk bespreek ik daarom de levensgeografie van Johan Visscher voorafgaand aan de onderzoeksperiode (1909-1923), beginnend met de door het socialisme gegrepen Arnhemse gymnasiast, zijn emigratie naar Zuid-Afrika, het korte tussentijdse verblijf in Nederland en ten slotte zijn tweede emigratie naar Zuid-Afrika. Door het bestuderen van deze levensgeografie en de hieruit voortvloeiende contacten en netwerken komen we dan in het hiernavolgende hoofdstuk vanzelf uit bij de netwerken en verbindingen uit de levensfase die onderwerp van dit onderzoek zijn. Waar relevant voor de beantwoording van de onderzoeksvraag in het volgende hoofdstuk, plaats ik de levensgeografie die in dit hoofdstuk aan de orde komt in het theoretisch kader als weergegeven in het eerste hoofdstuk.

3.1. Begeerte heeft ons aangeraakt (1891-1895)

In juli 1892 deed de socialistische krant *Recht voor Allen* uitgebreid verslag van een ‘pleziertocht langs den Rijn’ in de omgeving van Arnhem.¹⁴⁰ Aan boord waren leden van de ‘Rotterdamsche zangvereniging Harmonie’ en de uit dezelfde plaats afkomstige ‘Toneelvereniging Tot Nut en Genoegen’. Tijdens de tocht werd op enkele plaatsen aangelegd waarbij het toegestroomde volk werd vermaakt met liederen uit het repertoire van de Harmonie. Niets leek het beeld van deze volmaakte zomerse idylle te kunnen verstoren, ware het niet dat het repertoire van ‘De Harmonie’ allesbehalve harmonieus was. Dit bestond voornamelijk uit socialistische strijdliederen. De omlijsting met fier geheven rode vaandels versterkte de vocaal gepresenteerde heilsboodschap.

¹³⁹ Lambert en Lester, ‘Introduction’, 23 en 24.

¹⁴⁰ *Recht voor Allen*, 17 juli 1892.

De zingende socialisten werden op hun propagandatocht echter niet overal enthousiast onthaald. Een enkele keer was er zelfs sprake van een heuse tegendemonstratie waarbij het gezelschap met een uit volle borst gezongen *Wiens Neerlandsch bloed* werd ontvangen, wat associaties oproept met Bert Haanstra's filmklassieker *Fanfare* uit 1958.¹⁴¹ Toch mocht dit de pret niet drukken en al varende naderde men uiteindelijk Arnhem, waar het gezelschap van boord ging en zich op weg begaf naar *Voorwaarts*, het clubhuis van de plaatselijke socialisten. Na wederom zang en een inspirerende toespraak van de Arnhemse socialistische voorman Adriaan van Emmenes (1857-1906), werd besloten de dag af te sluiten met een tocht door Arnhem.¹⁴² In de euforie werd vervolgens, al dan niet bewust, vergeten dat de autoriteiten in Arnhem al eerder hadden besloten tot een 'vlagverbod' voor die dag.

Was alles tot zover redelijk soepel verlopen, tijdens de tocht door Arnhem veranderde de pleziertocht in een ware veldslag. De politie reageerde als de spreekwoordelijke stier op de rode lap op de uitdagend meegedragen vlaggen en trachtte koste wat kost deze af te pakken. *Recht voor Allen* sprak van 'een woedend gevecht'. 'Rechts en links werden houwen uitgedeeld, tot op de vrouwen toe'.¹⁴³ En dan ineens wordt in het verslag een held geïntroduceerd. 'De dappere Philolaos lag op den grond worstelend om het vaandel met een politieman doch moest de strijd opgeven, daar hij van een ander drie houwen op den schedel ontving'.¹⁴⁴ Onder het bloed van zijn medestander probeert vervolgens 'een jongeling' het vaandel weer terug te veroveren. Gelukkig overleefde de held. 'De arm van Van Emmenes [die ook niet ongeschonden uit het strijdgewoel was gekomen] is geheel hersteld, terwijl de dapperen Philolaos goed aan het beteren is'.¹⁴⁵ Het artikel werd afgesloten met de jubelkreet 'In Uw handen, O Arnhemsche jongelingschap vertrouwen wij veilig de roode banier toe'.¹⁴⁶ Of het in Arnhem nog lang onrustig bleef, vermeldde de krant verder niet; wel konden de Rotterdamse vrienden na hun Arnhemse avontuur veilig en wel naar Rotterdam terugkeren.

De vaste lezers van *Recht voor Allen* zullen de naam Philolaos hebben herkend als de columnist van hun blad en zullen wellicht ook geweten hebben dat achter dit pseudoniem de middelbare scholier (gymnasiast) Johan Visscher schuilging. Visscher kwam in 1891 'in de beweging' en stortte zich volop in het socialisme. Al snel werd hij medewerker van Van Emmenes met een vaste column in de vrijdagnummers van *Recht voor Allen*. Dat hem dit

¹⁴¹ De indertijd populaire komische Nederlandse speelfilm *Fanfare* uit 1958 gaat over twee rivaliserende fanfares.

¹⁴² Van Emmenes was voorzitter van de Centrale Raad van de Sociaal-Democratische Bond en behoorde tot de kopstukken van de socialistische beweging.

¹⁴³ *Recht voor Allen*, 17 juli 1892.

¹⁴⁴ Ibidem.

¹⁴⁵ Ibidem.

¹⁴⁶ Ibidem.

goed af ging blijkt wel uit het feit dat hij ook publiceerde in het Arnhemse socialistische blad *Voorwaarts* en in *De Jonge Socialist*. Daarnaast behoorde hij tot de oprichters van de Arnhemse afdeling van de Sociaal-Democratische Jongelieden Bond 'De Roode Garde' (SDJB). 'De Roode Garde' was de in 1888 in Amsterdam opgerichte jeugdorganisatie van de Sociaal-Democratische Bond (SDB).¹⁴⁷ Uit de SDB zou later de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) ontstaan.

De klappen die Johan Visscher op die zomerse dag in 1892 had opgelopen, leken hem niet te hebben afgeschrikt. Integendeel, naast zijn werk als publicist leek hij zich er maar al te zeer van bewust dat de echte strijd op straat en in de lokalen moest worden gevoerd. Al in zijn Arnhemse jaren in 1891 en 1892 maakte hij deel uit van een rondreizend lezingencircuit dat in steden en dorpen, vaak in de open lucht, het socialisme verkondigde. Ook gaf hij cursussen in de beginselen van het marxisme. In de linkse pers uit die tijd duiken vaak dezelfde namen op. In *Recht voor Allen* van 7 oktober 1892 werd bijvoorbeeld onder het kopje 'veldtochten' verslag gedaan van de bekeringsdrift van de jonge socialisten. Op 2 oktober van dat jaar sprak Johan Visscher in Elst met 'zijn Roode Garde' uit Arnhem, staande vanaf 'een klein matten stoeltje' de menigte toe.¹⁴⁸ Zijn latere zwager Tjerk Luitjes (1867-1946) deed die dag hetzelfde vanaf een boerenkar in het Groningse Bellingwoude, terwijl de eerdergenoemde Van Emmenes in Rhenen een lezing hield.¹⁴⁹ Dat de benaming 'veldtocht' niet zomaar was gekozen blijkt wel uit de verslagen die getuigen van de weerstand die de socialisten vaak opriepen. 'Doesburg waar men ons lang niet vriendelijk onthaalde' of 'De onzen werden uitgejouwd en nagegooid'.¹⁵⁰ Men betrad soms vijandelijk gebied zoals een hedendaagse voetbalsupporter de uitwedstrijd van zijn club bezoekt. Ondanks alles moet het een mooie tijd zijn geweest voor de jonge bevlogen socialisten. In zijn geschiedschrijving uit 1927 spreekt het toenmalige Eerste Kamerlid van de SDAP Lindeijer (1878-1943) over een romantische en avontuurlijke tijd en van 'Propaganda en kolportage tochten waarbij ze dikwijls meer slaag kregen dan ze lektuur verkochten'.¹⁵¹

Onderbroken door een jaar rechtenstudie in Amsterdam (1892-1893) pakte Johan Visscher eind 1893 het activistische leven weer op. Nergens blijkt waarom hij aan de studie na een jaar alweer de brui geeft. Het is echter wel voorstelbaar dat hij het maar saai moet

¹⁴⁷ Joop Moriën, 'Visscher, Johannes', in: *Biografisch Woordenboek van het socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, 139-140. URL: <https://socialhistory.org/bwsa/biografie/visscher>. Geraadpleegd op 14 oktober 2018.

¹⁴⁸ *Recht voor Allen*, 7 oktober 1892.

¹⁴⁹ Ibidem.

¹⁵⁰ Ibidem.

¹⁵¹ G.F. Lindeijer, 'Uit de geschiedenis der eerste socialistische jongeliedenbeweging, 1888-1900', *De Socialistische Gids* 12 (1927) 63-76, aldaar 76.

hebben gevonden na zijn avontuurlijke Arnhemse jaren. Vermoedelijk heeft zijn Amsterdamse jaar hem wel de nodige contacten opgeleverd waaronder de hoofdredacteur van het *Zaanse Volksblad* P.H. van der Wal. Deze geestverwant en anarchist afkomstig uit de SDB, wees hem erop dat het socialisme in het noorden van de provincie Noord-Holland maar niet wilde aanslaan en of Visscher niet bereid zou zijn hier verandering in te brengen.¹⁵² Vanuit de SDB was de wens geuit om ook in het noorden van de provincie een partijblad te hebben ‘om er de beweging kracht bij te zetten’.¹⁵³ Vanuit de Zaanstreek bleek dit lastig te realiseren, zo was gebleken. In het najaar van 1893 gaf Johan Visscher gehoor aan deze oproep en begon hij vanuit Alkmaar enthousiast aan zijn nieuwe taak. Wat opvalt, is de voor die tijd grote mobiliteit van Johan Visscher. Arnhem en Amsterdam zijn als locatie wel te verklaren. In Arnhem groeide hij op en in Amsterdam studeerde hij. Met Alkmaar had hij, voorzover bekend, niets. Dat hij daar terecht kwam, doet vermoeden dat de SDB hem daar naar toe stuurde zoals missionarissen of zendelingen gehoor gaven aan de oproep van hun religieuze orde of organisatie.

Na een vooraankondiging in het *Zaanse Volksblad* en *Recht voor Allen* verscheen op 16 december 1893 de eerste uitgave van *De Alarmklok, Socialistisch Weekblad voor Noord-Holland en Amsterdam*. In tegenstelling tot wat de subtitel suggereerde was het blad met name bedoeld voor de kop van Noord-Holland, West-Friesland en de regio rond Alkmaar.¹⁵⁴ Visscher was eigenaar en hoofdredacteur van het blad. Met zijn *Alarmklok* fungeerde hij als coördinatiepunt en uitvalsbasis voor de propaganda in de regio.¹⁵⁵ Propagandatochten volgden al snel waaronder een ‘roadshow’ met niemand minder dan Domela Nieuwenhuis, eindigend in het gloednieuwe Volksbierhuis in Oudkarspel.

Toch zou *De Alarmklok* het maar een half jaar volhouden. Volgens Johan Visscher was ‘de geest nog te dood om een socialistisch blad staande te kunnen houden’.¹⁵⁶ Naast de financiële zorgen van het draaiende houden van het zieltogende blad, was er dan ook nog de vervolging wegens smaad. In *De Alarmklok* had Johan Visscher begin 1894 gewezen op wantoestanden in het Castricum verpleeghuis van bejaarden en wezen, waarbij wezen als goedkope arbeidskrachten in de landbouw zouden worden ingezet.¹⁵⁷ Ook de door Visscher in de krant geuite beschuldigingen van seksueel misbruik aan het adres van de directeur van de

¹⁵² Jan van Baar, “*Harde koppen zijn dat hier!*” *Socialisme in Alkmaar en NHN 1883-1904* (Doctoraalscriptie Nieuwste Geschiedenis Vrije Universiteit niet gepubliceerd, Amsterdam 1985) 50.

¹⁵³ Ibidem.

¹⁵⁴ Ibidem, 51.

¹⁵⁵ Ibidem, 52.

¹⁵⁶ Ibidem, 56.

¹⁵⁷ Ibidem, 57.

Alkmaarse gevangenis, werden hem door laatstgenoemde niet in dank afgenomen. Beide zaken leverden Visscher een onvoorwaardelijke maandenlange gevangenisstraf op. *Het Zaanse Volksblad* aarzelde niet om de processen tegen Visscher publicitair uit te buiten. Op 26 mei 1894 kondigde de krant een zogenaamd openbaar debat aan tussen Johan Visscher en de president van de rechtbank dat op 12 juni zou plaatsvinden in de grote zaal van de rechtbank in Alkmaar die daarvoor ‘gratis is afgestaan’.¹⁵⁸ Het debat had als onderwerp smaadschrift. Iedereen wordt opgeroepen te komen en de ‘entrée is vrij’.¹⁵⁹

De SDB zal zeker garen hebben gesponnen bij de berichtgeving en de provocaties rond de rechtszaken. Het mislukken van *De Alarmklok* en de natrap van de rechtszaken, moeten Johan Visscher echter geestelijk wel een knauw hebben gegeven.¹⁶⁰ Na zijn vrijlating vestigde hij zich bij zijn zwager Tjerk Luitjes in Sappemeer. Luitjes was in de zomer dat Visscher in de gevangenis zat getrouwd met Johans zus Geertruida Visscher (Trui). Luitjes en Visscher moeten elkaar in Arnhem hebben leren kennen. Luitjes schreef ook voor *Recht voor Allen*.¹⁶¹

Sappemeer bleek echter niet bepaald een rustoord voor Johan Visscher. In de richtingstrijd tussen parlementairen en revolutionairen die zich aan het eind van de negentiende eeuw in de socialistische beweging in Nederland afspeelde, behoorde Luitjes tot de revolutionairen. Dit ging zelfs zover dat hij op een partijcongres van de SDB in 1893 een motie indiende waarin hij namens de afdeling Hoogezand-Sappemeer voorstelde dat de SDB ‘onder geen enkele omstandigheid, ook niet als agitatiemiddel’ aan de verkiezingen mocht meedoen.¹⁶² Uiteindelijk zou deze motie, die werd aangenomen, leiden tot de definitieve scheuring tussen parlementaire en niet-parlementaire socialistten.¹⁶³ Het parlementaire smaldeel zou in 1894 de SDAP oprichten. Troelstra behoorde tot een van de oprichters.

Met zijn pleidooi voor de afschaffing van de staat, het gezag en het privaatbezit behoorde Luitjes tot de anarchistische stroming.¹⁶⁴ Bij de autoriteiten waren de alarmbellen al eerder afgegaan toen Luitjes in zijn blad *De Arbeider* een recept voor het maken van dynamiet publiceerde als ware het een nieuw recept voor een chocoladecake uit de

¹⁵⁸ *Zaans Volksblad*, 26 mei 1894. Zie verder voor verslagen van de zittingen ook *Het Volksblad* van 9 juni, 16 juni, 1 september en 8 september 1894.

¹⁵⁹ Ibidem.

¹⁶⁰ Van Baar, “*Harde koppen zijn dat hier!*”, 59.

¹⁶¹ Johan Visscher, *Geschiedenis van de Nederlandse Arbeidersbeweging* (Amsterdam 1939) 112.

¹⁶² Ibidem, 121.

¹⁶³ Jannes Houkes, ‘Luitjes, Tjerk’, in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, 72-75. URL: <https://socialhistory.org/bwsa/biografie/luitjes>. Geraadpleegd op 20 augustus 2019. Jannes Houkes, *Travailleur. Een politieke biografie van de Groninger anarchist Tjerk Luitjes, 1884-1910* (Groningen 1985) 44.

¹⁶⁴ Houkes, ‘Luitjes, Tjerk’, 72-75.

kookrubriek van *De Libelle*. 'Is al de glycerine ingegoten, dan laat men het mengsel gedurende 10 minuten staan, en dan giet men alles in 7 a 8 maal zoveel koud water [...]'.¹⁶⁵

Johan Visscher had zich in het korte bestaan van zijn *Alarmklok* altijd meer neutraal opgesteld en maakte, wellicht uit commerciële redenen, geen keuze tussen beide richtingen.¹⁶⁶ Toch zouden het niet de autoriteiten zijn (zoals bij Johan Visscher) die Luitjes en *De Arbeider* de das omdeden. Bij Luitjes kwam het gevaar van binnenuit. De parlementaire socialisten (Troelstra c.s.) keerden zich tegen hem in een ongekende campagne van laster en smaad. Zo zou Luitjes de arbeiders in zijn eigen drukkerij waar *De Arbeider* werd gedrukt, uitbuiten en afbeulen.¹⁶⁷ Dit alles zou ertoe leiden dat Luitjes persona non grata werd in het Groningse. Zijn krant *De Arbeider* werd hem afgenomen (andere socialisten kregen de touwtjes in handen) en het lokale socialistische clubhuis 'De Volksbierhalle' werd voor hem verboden terrein.¹⁶⁸

Ergens eind 1895 moet toen bij beide zwagers het plan zijn ontstaan om Nederland achter zich te laten en naar Zuid-Afrika te vertrekken. In de literatuur wordt hierover gesuggereerd dat Visscher zich in 1897 aansloot bij andere socialisten die ten strijde trokken tegen het Britse imperialisme in Zuid-Afrika.¹⁶⁹ Deze suggestie lijkt iets te kort door de bocht. Ten eerste vertrok Visscher al in 1895 (uiteindelijk ging Luitjes niet) en lijkt van een massale emigratie van socialisten in die tijd niet echt sprake te zijn geweest.¹⁷⁰ De echte hype in de populariteit van de Boeren in Nederland zou pas vier jaar later bij het uitbreken van de Boerenoorlog zou toeslaan. Illustratief is in dit verband ook dat bijvoorbeeld de partijtop van de SDAP pas in december 1900 in haar bestuursvergadering voor het eerst sprak over de oorlog die toen al een jaar aan de gang was.¹⁷¹ Vincent Kuitenbrouwer geeft voorts aan dat juist de jaren voorafgaand aan de oorlog een grote terugval lieten zien in de emigratie naar Zuid-Afrika.¹⁷² Voorts waren de emigratieprogramma's veelal ingegeven door de wens om de Nederlandse invloed in Zuid-Afrika te vergroten.¹⁷³ In de literatuur wordt in dit kader ook wel

¹⁶⁵ Houkes, *Travailleur*, 33. *De Arbeider*, 3 december 1892.

¹⁶⁶ Van Baar, "*Harde koppen zijn dat hier!*", 54.

¹⁶⁷ Houkes, *Travailleur*, 49 ev.

¹⁶⁸ Ibidem, 59-60.

¹⁶⁹ Morriën, 'Visscher, Johannes', 139-140.

¹⁷⁰ Van Baar, "*Harde koppen zijn dat hier!*", 59. Luitjes streek uiteindelijk in Arnhem neer waar hij Van Emmenes als lokale partijleider opvolgde. Van Emmenes had zelf de benen genomen nadat hij van oplichting en financiële malversaties was beschuldigd. Zie in dit verband Jannes Houkes, *Travailleur*, 68.

¹⁷¹ Pretorius, 'The Dutch social democrats and the South-African war, 1899-1902', 201.

¹⁷² Kuitenbrouwer, *War of words*, 11.

¹⁷³ Ibidem, 164-167. Kuitenbrouwer geeft aan dat aan de programma's vaak het doel hadden om de aanwezigheid van het Nederlandse ras in Zuid-Afrika te continueren. In een enkel geval waren de emigratieprogramma's opgezet om tijdens de Boerenoorlog steun te verlenen aan de bevolking. Kuitenbrouwer noemt in dit verband het 'Fonds tot daadwerkelijke steun'.

gesproken van cultureel imperialisme.¹⁷⁴ Mede gelet op de ambivalente houding die de Nederlandse socialisten innamen met betrekking tot de Afrikaner boeren, lijkt het onwaarschijnlijk dat beide socialisten zich voor dit ‘imperialistische karretje’ lieten spannen.¹⁷⁵ Meer plausibel is het dat Visscher en Luitjes zich in Nederland tamelijk uitgerangeerd en gedesillusioneerd moeten hebben gevoeld waardoor een vertrek naar een ver buitenland de enige overgebleven optie leek. Minder waarschijnlijk is het dan ook dat Johan Visscher louter uit ideële motieven gedreven naar Zuid-Afrika is afgereisd. Ook heeft een zucht naar avontuur, gewend als ze hieraan tijdens ‘de veldtochten’ waren geraakt, wellicht een rol gespeeld bij de beslissing van beide jongemannen. Dat Luitjes uiteindelijk niet ging had misschien te maken met zijn recent verkregen huwelijkse staat.

Het netwerk van Johan Visscher tot aan zijn emigratie naar Zuid-Afrika in 1895 moet, hoewel eenzijdig samengesteld, tamelijk omvangrijk zijn geweest. Hij had op veel plaatsen gewoond en door de ‘veldtochten’ kwam hij in contact met de plaatselijke bevolking en andere partijgenoten uit het SDB-partijnetwerk, die als spreker werden uitgenodigd. Visscher moet als Arnhemse scholier veel hebben geleerd van Adriaan van Emmenes. Van Emmenes was niet alleen 15 jaar ouder, ook gold hij als iemand van gewicht binnen de SDB.¹⁷⁶ Toen Visscher op die zomerdag in Arnhem in een gevecht om het rode vaandel met sabelhouwen werd gevloerd, was Van Emmenes al een jaar voorzitter van de Centrale Raad van de SDB. Hij behoorde tot de revolutionairen binnen de partij. Hij stak zijn afkeer van Troelstra niet onder stoelen of banken. De afkeer was overigens wederzijds.¹⁷⁷ Het door hem opgerichte Arnhemse blad *Voorwaarts* presenteerde hij als ‘orgaan der onfatsoenlijke socialisten’.¹⁷⁸

Het is waarschijnlijk door Van Emmenes dat Visscher Tjerk Luitjes heeft leren kennen. Luitjes en Visscher zouden later zwagers worden. Eind jaren tachtig was Van Emmenes door de SDB naar Friesland gestuurd om daar als stakingsleider op te treden. Sinds die tijd was hij een veelgevraagd spreker in het noorden. Het grote redenaarstalent van de 10 jaar jongere Tjerk Luitjes zal hem daar zijn opgevallen.¹⁷⁹ Ongetwijfeld zal Van Emmenes hem daarom hebben uitgenodigd om in zijn Arnhemse bolwerk te komen spreken.

Als laatste lijkt P.H. van der Wal een belangrijke schakel te zijn geweest in het netwerk. Van der Wal was niet alleen hoofdredacteur van het *Zaanse Volksblad* maar genoot

¹⁷⁴ Ibidem, 11.

¹⁷⁵ Pretorius, ‘The Dutch social democrats and the South-African war, 1899-1902’, 200.

¹⁷⁶ Houkes, *Travailleur*, 69.

¹⁷⁷ P.J. Meertens en Peter van Emmenes, ‘Emmenes, Adrianus van’, in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, 42-45. URL:

<https://socialhistory.org/bwsa/biografie/emmenes>. Geraadpleegd op 23 september 2019.

¹⁷⁸ Ibidem.

¹⁷⁹ P.J. Meertens en Peter van Emmenes, ‘Emmenes, Adrianus van’, 42-45.

ook enige bekendheid door zijn felle en radicale gedichten in het blad *AnArchie*.¹⁸⁰ Onder de vleugels van Van der Wal zou Visscher aan zijn ‘*Alarmklok* avontuur’ beginnen.

In dit netwerk van personen van revolutionairen en anarchisten die de ramkoers eerder liefhadden dan dat ze hem schuwden, nam de jonge Johan Visscher een perifere positie in. Hoewel het hiervoor geïntroduceerde model van Lambert en Lester betrekking heeft op koloniale relaties, kan dit ook toegepast worden op andere relaties. De structuur en werking van de netwerken lijkt immers niet voorbehouden te zijn aan een bepaald type van relaties. Ook het socialistennetwerk kende knooppunten of centra van informatie-uitwisseling die een belangrijke rol speelden bij de ontwikkeling van nieuwe denkbeelden. Ook de tijdelijkheid van netwerken valt op. Zoals we hiervoor hebben gezien, kende de beweging de nodige afsplitsingen. Oude netwerken hielden op te bestaan en nieuwe werden gevormd. De leerling Visscher leerde snel van zijn mentor Van Emmenes die als knooppunt binnen dit netwerk moet hebben gefungeerd. Later zal Van der Wal de mentorrol hebben overgenomen. Zijn *Zaanse Volksblad* moet als voorbeeld hebben gegolden voor Visschers *Alarmklok*. Toch lijkt Visscher zich in dit gezelschap van notoire dwarsliggers te onderscheiden door een meer flexibele geest. In zijn *Alarmklok* vermeed hij partij te kiezen tussen parlementairen en revolutionairen. Voorop stond de totstandkoming van een socialistische maatschappij en de propaganda hiervoor.¹⁸¹ De weg er naar toe deed er voor nu minder toe. Deze geestelijke lenigheid zal hij later vaker demonstreren als hij werkzaamheden voor de bourgeois NZAV, de linkervleugel van de socialistische beweging en de Duitse diplomatieke dienst weet te combineren.

Hiervoor heb ik aangegeven dat Zoë Laidlaw verbindingen binnen een netwerk kwalificeert als sterke en zwakke verbindingen enerzijds en symmetrische en asymmetrische relaties anderzijds. Hiermee kan een indruk worden verkregen van hun belang en de invloed die er van hen uitging. Kijkend naar de socialistische beweging dan zien we dat de partijhiërarchie met zich mee bracht dat sommige verbindingen symmetrisch waren en andere asymmetrisch. Het SDB-netwerk als geheel lijkt, mede door de innerlijke verdeeldheid in de jaren negentig van de negentiende eeuw niet te hebben bestaan uit sterke verbindingen. Laidlaw noemt vriendschap en verplichtingen als basis voor netwerken die uit sterke verbindingen bestaan.¹⁸² Hiervan lijkt geen sprake. Het netwerk kende voorts een open structuur en stelde geen toelatingseisen. Dit laat onverlet dat de er sprake was van

¹⁸⁰ Arie Hazekamp, ‘Nederlandse anarchistische poëzie van rond 1900 tot vandaag’, *De AS, anarchistisch tijdschrift* 41 (2013) 3-15, aldaar 5.

¹⁸¹ Van Baar, “*Harde koppen zijn dat hier!*”, 54.

¹⁸² Laidlaw, *Colonial connections*, 14-15.

asymmetrische verbindingen. De partij-organisatie kende een hiërarchie met kopstukken (Troelstra, Nieuwenhuis en ook Van Emmenes) die een harde onderlinge machtsstrijd uitvochten. Luitjes en ook Van Emmenes werden in deze machtsstrijd vermalen. Achtervolgd door Justitie en beschuldigd van financiële malversaties vluchtte Van Emmenes naar Engeland en België terwijl Luitjes de facto uit Sappemeer en omstreken werd verbannen.¹⁸³ De zwakke verbindingen van het open netwerk binnen de SDB boden geen terugvalmogelijkheid bij tegenwind. Het verklaart waarom Johan Visscher er voor koos naar het buitenland te vertrekken. Voorzover bekend was Johan Visscher voor zijn vertrek niet actief betrokken bij de ontwikkelingen in Zuid-Afrika. De beslissing om te emigreren lijkt te zijn ingegeven door het feit dat het socialistennetwerk hem liet vallen. Ook toen al kende het politieke metier weinig loyaliteit. De keuze die hij maakte om naar Zuid-Afrika te emigreren zou de rest van zijn leven beïnvloeden. De strijd van de Boeren tegen het Britse imperialisme zal hem hebben aangesproken. Het laat echter onverlet dat de beslissing om te vertrekken voornamelijk een negatieve keuze was.

Het onderdak dat Luitjes bood aan Johan Visscher lijkt meer ingegeven te zijn door hun familieband dan hun gemeenschappelijke politieke verleden. Zoë Laidlaw kwalificeert familiebanden als sterke verbindingen. Johan Visscher was daarom welkom in Sappemeer na het mislukken van zijn Noord-Hollandse avontuur.

Uiteindelijk vertrok Johan Visscher dus alleen naar Zuid-Afrika in 1895. In 1902 is hij dan weer terug in Nederland om in 1905 voor korte tijd opnieuw te gaan. In de volgende paragrafen ga ik verder in op Visschers verblijf in Zuid-Afrika en de periode tussen beide emigraties.

3.2. Verstekeling in de oorlog (1895-1902)

Schutte verbaasde zich erover dat over Visschers verblijf in Zuid-Afrika bijna niets bekend is. In dat kader vroeg hij zich af of een jarenlang verblijf in Zuid-Afrika nu werkelijk geen sporen heeft nagelaten.¹⁸⁴ Inderdaad zijn de wapenfeiten beperkt. Puzzelstukjes die zo goed als op de vingers van een hand te tellen zijn, zijn alles wat er is overgebleven. Toch leveren die stukjes naar elkaar gelegd een zeker beeld op van zijn verblijf in Zuid-Afrika.

Op 20 december 1900 verscheen er in *De Bredasche Courant* een oproep om inlichtingen te ontvangen omtrent bepaalde, in Zuid-Afrika vermiste Nederlanders.¹⁸⁵ Eén van

¹⁸³ Houkes, *Travailleur*, 68.

¹⁸⁴ Schutte, 'De marxistische correspondent van *De Burger*', 199.

¹⁸⁵ *Bredasche Courant*, 20 december 1900.

hen was Johan Visscher waarvan in de oproep werd aangegeven dat hij redacteur van het dagblad *De Express* in Bloemfontein was. Vijf jaar eerder was hij naar Zuid-Afrika vertrokken. In een interview in *De Waarheid* in 1986 geeft Visschers pleegdochter Esther aan dat haar vader de reis als verstekeling had gemaakt omdat er geen geld was voor een passageticket.¹⁸⁶ Van een georganiseerde emigratie, financieel ondersteund door middel van een van de bestaande emigratieprogramma's van bijvoorbeeld de NZAV, lijkt dan ook geen sprake te zijn. Wellicht dat hij hiervoor vanwege zijn strafblad of politieke achtergrond niet in aanmerking kwam.

Uit een register van nieuwe inwoners blijkt dat J. Visscher, 23 jaar oud en uit Holland, zich in 1895 in Pretoria had gevestigd.¹⁸⁷ Uiteindelijk kwam hij terecht in Bloemfontein in de Oranje Vrijstaat. Dit blijkt onder meer uit een latere brief van zijn hand. Als hij in 1915 vanuit Nederland op zoek is naar Zuid-Afrikaanse afnemers van de diensten van zijn persbureau, noemt hij in zijn acquisitie-brief aan de redacteur van de Afrikaner krant *Die Brandwag* klinkende namen van bladen en daaraan verbonden redacteurs waar hij in Bloemfontein voor en tijdens de oorlog mee heeft samengewerkt.¹⁸⁸ Eén van hen is de Afrikaner nationalist Daniël Francois du Toit (1846-1923) die vanaf 1894 werkzaam was voor *De Express*. Du Toit was in 1875 een van de oprichters van 'Die Genootschap van Regte Afrikaners'.¹⁸⁹ In tegenstelling tot de latere en meer gematigde 'Taalbond' waren de oprichters voorstander van het radicaal doorvoeren van het Afrikaans als schrijftaal met een eigen grammatica en spelling. Als motto hanteerde het genootschap het devies 'Skryf soos jy praat'. De 'Taalbond' had daarentegen een voorkeur voor de ontwikkeling van Afrikaans als een locale variant van het Nederlands.¹⁹⁰ Deze optie werd in Nederland met aanzienlijk meer enthousiasme verwelkomd dan de voorstellen van het Genootschap. Vincent Kuitenbrouwer verklaart dit door te wijzen op het feit dat de 'Taalbond' meer open stond voor de invloed die het Algemeen Beschaafd Nederlands had op de gesproken en geschreven taal in Zuid-Afrika.¹⁹¹ Dat de 'Taalbond' in Nederland op meer sympathie kon rekenen in Nederland lijkt mij te verklaren uit het op Zuid-Afrika gerichte, Nederlandse cultureel imperialisme. Daar kwam nog bij dat de broer van Daniël du Toit en medeoprichter van het Genootschap S.J. Du Toit zich openlijk keerde tegen de Hollanders in de regering van Kruger wat hem in

¹⁸⁶ *De Waarheid*, 25 maart 1986. De volledige namen van de genoemde pleegdochter zijn Theresia Theodora Maria Visscher; roepnaam Esther.

¹⁸⁷ Schutte, 'De marxistische correspondent van *De Burger*', 198.

¹⁸⁸ Brief Visscher aan de redacteur van *Die Brandwag*, 22 augustus 1915. ZA 046, 18-4.

¹⁸⁹ 'D.F. du Toit', *Wikipedia. De vrije encyclopedie*. URL: https://af.wikipedia.org/wiki/D.F._du_Toit
Geraadpleegd op 10 september 2019.

¹⁹⁰ Kuitenbrouwer, *War of words*, 81-82.

¹⁹¹ Ibidem.

toenemende mate onpopulair maakte in Nederland.¹⁹² Daniël du Toit schreef in *De Express* onder de schuilnaam ‘Oom Lokomotief’. Deze schuilnaam had hij te danken aan het vermogen om met massieve kracht zaken in beweging te krijgen. Een andere naam die Johan Visscher in zijn latere brief noemde is die van Jan Rabie (1868-1839). Ook Rabie was als journalist werkzaam bij *De Express*. Rabie behoorde tot de intimi van de eerdergenoemde Afrikaner nationalist Hertzog. Beiden hadden samen in Cambridge en Bonn gestudeerd en behoorden later in 1909 tot de oprichters van de ‘Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kunst’ in Bloemfontein.¹⁹³ Wellicht is het Hertzog geweest die Rabie vanuit de Kaap naar de Oranje Vrijstaat haalde.

Bij dit netwerk zijn een aantal kanttekeningen te plaatsen. Allereerst valt het op dat Johan Visscher wederom in een netwerk terecht kwam waarin radicale opvattingen niet uit de weg werden gegaan. Met de strijd voor de erkenning van het Afrikaans als eigen taal en het niet te zien als een vereenvoudigd Nederlands, speelde het ‘Genootschap van Regte Afrikaners’ een belangrijke rol in het ontluikende Afrikaner nationalisme. Dit nationalisme zou later tot uiting komen in de opvattingen van Hertzog en in de in het vorige hoofdstuk beschreven controverse met de Transvalers Smuts en Botha. Door zich aan te sluiten bij dit netwerk omringde Johan Visscher zich net als in Nederland wederom met personen met een meer radicale politieke visie. De twee levensfasen in Nederland en Zuid-Afrika hadden hierdoor meer met elkaar te maken, dan Schutte dacht toen hij de veronderstelling uitsprak dat er wel sprake leek van twee verschillende levens. Deze veronderstelling lijkt te zijn ingegeven door het leven van Visscher te beschouwen vanuit een Nederlands nationaal kader. In dit kader zien we een dichotomie van socialisme en bourgeois pro-Boer organisaties terwijl tegelijkertijd in Zuid-Afrika een niet onbelangrijk deel van Afrikaner nationalisten meer radicale standpunten in was gaan nemen die grotendeels overeenkwamen met Visschers anti-imperialistische gedachtengoed. Wie de figuur Visscher in een breder ruimtelijk perspectief plaatst, zal tot de conclusie komen er sprake was van één leven waarin de verschillende fasen logisch op elkaar aansluiten. De eerder in het eerste hoofdstuk geciteerde waarschuwing van Eric Storm voor de valkuil van het methodologisch nationalisme, lijkt op voornoemde veronderstelling van Schutte maar al te zeer van toepassing.¹⁹⁴

Opmerkelijk in zijn levensgeografie is dat Johan Visscher, als Hollander, kon doordringen in wat zich misschien wel het best laat omschrijven als het epicentrum van anti-

¹⁹² Ibidem.

¹⁹³ ‘Johannes Rabie’, *Wikipedia. De vrije encyclopedie*. URL: https://af.wikipedia.org/wiki/Johannes_Rabie
Geraadpleegd op 10 september 2019.

¹⁹⁴ Storm, ‘The spatial turn and the history of nationalism’, 233.

Hollander sentiment. Kennelijk was dit netwerk minder gesloten. Laidlaw noemt een netwerk gesloten als het slechts toegankelijk is voor personen met een bepaalde hoedanigheid. Omdat dit netwerk nog een belangrijke rol zou gaan spelen in het leven van Johan Visscher zal ik in het volgende hoofdstuk verder ingaan op de vraag hoe we dit netwerk theoretisch moeten duiden. Dat Visscher geen Afrikaner van geboorte was speelde hierbij een belangrijke rol. Maakte het feit dat hij geen Afrikaner was dat hij in Bloemfontein eerder een verstekeling was, net als tijdens de bootreis naar Zuid-Afrika?

Het feit is wel dat zijn liefde voor de Afrikaners oprecht was; althans als we er vanuit gaan dat de in het Nederlandse socialistische blad *De Sociaal Demokraat* van 28 november 1899 gepubliceerde anonieme brief van ‘een Hollander uit Pretoria’ van zijn hand was.¹⁹⁵ In deze brief citeerde de schrijver uit een recent verschenen hoofdartikel uit *De Express* en refereerde hij veelvuldig aan de oorlogssituatie in de Oranje Vrijstaat. Gepassioneerd werd in de brief beschreven hoe de Vrijstaters in een ware oorlogseuforie waren geraakt. Iedereen van jong tot oud, waaronder ‘Afrikaners [die] zijn uitgetrokken van diep in de zeventig’ en ‘jonge Afrikaners die nog in de kinderschoenen lopen’, trokken ten strijde.¹⁹⁶ De briefschrijver citeerde uit *De Express* de volgende zin: ‘Slechts over de lijken der Boeren zullen de vijandelijke troepen kunnen binnentreden’.¹⁹⁷ Aan deze nationalistische retoriek werd door de briefschrijver nog een persoonlijke noot toegevoegd in de vorm van een krachtig anti-kapitalistisch statement. Er was weliswaar sprake van een verarming van de Afrikaners maar tegelijkertijd was dit een bedreiging voor het kapitalisme vanwege ‘de aaneensluiting van het Afrikaner-dom’.¹⁹⁸ Deze combinatie van anti-kapitalisme en Afrikaner nationalisme, het veelvuldig refereren aan de situatie in de Oranje-Vrijstaat, de citaten uit *De Express* en ten slotte de publicatie in een Nederlands socialistisch blad, rechtvaardigen zeker het vermoeden dat de briefschrijver niemand minder was dan Johan Visscher.

Er is echter nog een reden om aan te nemen dat de anonieme brief van de hand van Johan Visscher was. Kort voor de publicatie van deze brief had SDAP-lid W.A. Bongers (1876-1940) in het socialistische blad *De Kroniek* een lans voor de Britten gebroken door te benadrukken dat het voor de ontwikkeling van Zuid-Afrika en derhalve ook voor de sociaal-democratie daar beter zou zijn als het Britse kapitaal de vrije hand zou krijgen in de Transvaal.¹⁹⁹ Zuid-Afrika zou dan net als Australië en Canada kunnen profiteren van de Britse

¹⁹⁵ *De Sociaal-Demokraat*, 28 november 1899.

¹⁹⁶ Ibidem.

¹⁹⁷ Ibidem.

¹⁹⁸ Ibidem.

¹⁹⁹ Pretorius, ‘The Dutch social democrats, and the South-African war’, 203-204.

invloed. De Nederlandse sociaal-democraten moesten zich volgens hem dan ook niet laten meeslepen in de ‘Transvaalkoorts’ van de Nederlandse bourgeoisie. Volgens de Zuid-Afrikaanse historicus FransJohan Pretorius was de anonieme brief in *De Sociaal-Demokraat* bedoeld als een reactie op de vermeende minachting voor de Boeren die zou blijken uit van het hiervoor genoemde artikel van Bonger in *De Kroniek*.²⁰⁰ In een redactioneel betoog in dezelfde uitgave van *De Sociaal Demokraat* als waarin de anonieme brief was gepubliceerd, nam dit blad nu in naam van het verenigde proletariaat definitief een pro-Boer standpunt in. Het lijkt er sterk op dat *De Sociaal Demokraat* haar pro-Boer visie heeft willen laten ondersteunen met een brief van een, weliswaar anonieme, maar objectief beschouwde ervaringsdeskundige die door zijn observaties ter plekke ‘wel wist hoe het zat’. Visscher kon de brief vermoedelijk niet onder zijn eigen naam schrijven vanwege zijn –in de ogen van sommige socialisten- militante en radicale verleden in Nederland, vandaar dat de redactie er waarschijnlijk voor koos de brief anoniem te publiceren. Het onjuist vermelden van de woonplaats (Pretoria in plaats van Bloemfontein) was mogelijk bewust gedaan zodat het spoor niet direct naar Visscher zou leiden. Ook was het mogelijk dat hij nog formeel stond ingeschreven als woonachtig in Pretoria.

Het lijkt er sterk op dat het pro-Boer smaldeel onder de Nederlandse socialisten haar standpunt goed geregisseerd ingang heeft willen laten vinden bij de partijgenoten. Het pro-Britse standpunt van Bongers c.s. zou uiteindelijk het onderspit delven, mede door een artikel van Henriëtte Roland Holst (1869-1952) in het socialistische tijdschrift *De Nieuwe Tijd* dat in het laatste kwartaal van 1899 verscheen.²⁰¹ In een uitvoerig anti-Brits betoog betuigde zij haar steun aan de Boeren. Het verlies van de oorlog zou volgens haar betekenen dat de Afrikaners ‘opgeofferd worden ten grieve van eenige geldkoningen’.²⁰² Ook gaat zij daarbij in op de vermeende hypocrisie van de Britten die zich in Zuid-Afrika profileren als ‘negerbeschermers en vijanden van de slavernij terwijl in Engeland vrouwen en kinderen worden afgejakkerd in fabrieken’.²⁰³ Ook in haar verhaal zien we dezelfde combinatie van Afrikaner-nationalisme en anti-kapitalisme als in de anonieme brief. Vermoedelijk hadden Johan Visscher en Henriëtte Roland Holst elkaar nog niet ontmoet voordat Visscher naar Zuid-Afrika vertrok. Immers Roland Holst zou pas in 1897 lid worden van de SDAP en ook het elitaire milieu met een villa in het Gooi, omringd door eveneens welgestelde vrienden als Herman Gorter (1864-1927) en Albert Verwey (1865-1936) met wie zij Plato, Dante en Spinoza bestudeerde, had weinig

²⁰⁰ Ibidem, 204.

²⁰¹ ‘Voor of tegen de Transvaal, *De Nieuwe Tijd* 4 (1899-1900) 356-370.

²⁰² Ibidem, 367.

²⁰³ Ibidem, 361.

raakvlakken met het milieu van de ‘veldtochten’ waarin Johan Visscher verkeerde. Misschien hebben zij via pro-Boer sympatisanten binnen de SDAP kennis genomen van elkaars standpunten en zich daarin over en weer in herkend. Het zou een verklaring kunnen zijn voor het feit dat zij later met Johan Visscher regelmatig zou samenwerken voor de socialistische zaak.

De kwestie rond de anonieme brief brengt nog iets anders aan het licht. Waar Johan Visscher in 1895 min of meer noodgedwongen zijn heil zocht in het buitenland, lijkt hij amper vier jaar later weer volop deel uit te maken van het Nederlandse socialistennetwerk en werd er dit keer wel naar hem geluisterd. Onder zijn gehoor bevonden zich de relatieve nieuwelingen binnen de partij zoals Roland Holst en Gorter die in kort tijd invloedrijk waren geworden. Het zegt iets over de dynamiek van de netwerken binnen de socialistische beweging. De ‘linkerflank’ van de beweging had in korte tijd aan gezag gewonnen nadat een paar jaar eerder het pleit nog beslecht leek in het voordeel van de parlementairen. Met de komst van Roland Holst en Gorter had zich rondom hen een nieuw netwerk binnen de socialistische beweging gevormd dat een meer revolutionaire koers voorstond. Deze dynamiek bevestigt hetgeen Lambert en Lester stellen over de tijdelijkheid van netwerken.²⁰⁴

Ondanks het oorlogsenthouiasme van de Vrijstaters, zou Bloemfontein geen stand houden. In 1900 viel het doek; ook voor *De Express*.²⁰⁵ Du Toit en Rabie sloten zich aan bij de Boerencommando’s om vervolgens als krijgsgevangenen naar India en Ceylon te worden afgevoerd. Kort hierna moet het met de Britse bezetting van Bloemfontein daar voor Johan Visscher ook afgelopen zijn geweest. De beschikbare bronnen meldden dat hij in ieder geval in 1902 weer terug was in Nederland.²⁰⁶ Schutte suggereert aan de hand van een verhaal uit de familieherinnering dat hij door de Britse regering als ongewenst vreemdeling zou zijn uitgezet.²⁰⁷ In Visschers in 1903 verschenen boek *De Ondergang van een wereld* merkt hij het volgende op: ‘Van de ellende van de oorlog zag ik niets’.²⁰⁸ Dit verbaast enigszins voor iemand met zijn strijdlustige aard. Ook hier tasten we in het duister. Johan Visscher moet zeker een afkeer hebben gehad van het militarisme. Visscher en Luitjes behoorden immers tot de anarchistische stroming van het Nederlandse socialisme. Dit verklaart waarom hij zich waarschijnlijk verre heeft gehouden van de krijgshandelingen. De vraag blijft wat hij dan wel heeft gedaan in die laatste periode van zijn Zuid-Afrikaanse avontuur.

²⁰⁴ Lambert en Lester, ‘Introduction’, 13

²⁰⁵ C.F.J. Muller, *Sonop in die Suide. Geboorte en groei van die nasionale pers 1915-1948* (Kaapstad 1990) 14.

²⁰⁶ Morriën, ‘Visscher, Johannes’, 139-140. Schutte, ‘De marxistische correspondent van *De Burger*’, 198.

²⁰⁷ Ibidem. Anders dan deze ‘oral history’ van een familielid van Johan Visscher zijn er geen andere bronnen beschikbaar die dit bevestigen.

²⁰⁸ Visscher, *De ondergang van een wereld*, 110.

In zijn bijdrage over Johan Visscher in het *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* merkt de journalist Joop Morriën op dat Visscher in 1900 in Amsterdam op een wereldtentoonstelling een speciale Zuid-Afrika expositie organiseerde die een gouden medaille won.²⁰⁹ Deze wereldtentoonstelling vond echter niet plaats in Amsterdam maar in Parijs en ook was het geen Zuid-Afrika tentoonstelling maar betrof het een initiatief van de Transvaalse regering. De republiek Transvaal had reeds in 1897 besloten door middel van een Transvaal-paviljoen deel te nemen aan de komende wereldtentoonstelling.²¹⁰ In 1900 kon als gevolg van de oorlog echter slechts een beperkt aantal tentoonstellingsobjecten vanuit Zuid-Afrika worden verzonden. Voor de overige objecten werd via een speciaal daartoe opgericht comité van de NZAV een beroep gedaan op Nederlandse verzamelaars om objecten tijdelijk af te staan voor de expositie. Willem Leyds, Krugers staatprocureur in de Transvaalse republiek, zag mede uit propaganda-oogpunt het belang van een wereldwijde ‘exposure’ die de Transvaal door middel van een paviljoen zou kunnen genereren. Op de achtergrond was hij nauw betrokken bij de financiering en de organisatie van het paviljoen.²¹¹

Het paviljoen was inderdaad een groot succes en leverde de bedreigde republiek veel aandacht en sympathie op. Ook werd de inzending overladen met onderscheidingen en medailles. Kort na de expositie werden de tentoonstellingsobjecten overgebracht naar Dordrecht om te worden tentoongesteld in het nieuwe ‘Zuid-Afrikaans Museum’. In dit kader komen we ook andere namen tegen die later een belangrijke rol gaan spelen in het netwerk van Johan Visscher, te weten H. Kiewiet de Jonge (1847-1935) en F. Rompel (1871-1940). Kiewiet de Jonge zou later als lid van de Commissie van Toezicht toezicht houden op Visschers persbureau. Visscher zou Rompel later weer tegenkomen bij *De Burger* als hij voor de krant als correspondent werkzaam is. Beiden waren daarvoor verbonden aan het persbureau van het Algemeen-Nederlands Verbond (ANV) dat tijdens de Boerenoorlog een belangrijke rol speelde in de berichtgeving vanuit Europa voor de Nederlandstalige pers in Zuid-Afrika. Het persbureau onderhield nauwe banden met de NZAV en Leyds. Met zijn betrokkenheid (vermoedelijk vanuit Zuid-Afrika) bij de organisatie van het Transvaalpaviljoen en de hieruit voortvloeiende contacten met de NZAV, zou Johan Visscher wel eens de basis kunnen hebben gelegd voor de toetreding tot het NZAV-netwerk in

²⁰⁹ Morriën, ‘Visscher, Johannes’, 139-140.

²¹⁰ Kuitenbrouwer, *War of words*, 275.

²¹¹ Bossenbroek, *De Boerenoorlog*, 189.

Nederland. Dit zou zich later uitbetalen in de vorm van verschillende functies binnen deze organisatie.

Ter afsluiting van deze paragraaf over Visschers verblijf in Zuid-Afrika is het belangrijk om te benadrukken dat Johan Visscher als gevolg van zijn verblijf in Bloemfontein het socialisme ging combineren met een grote betrokkenheid voor de Afrikaner nationalistische zaak. We zien hier – in lijn met Lambert en Lester – dat de levensgeografie van Johan Visscher door zijn emigratie naar Zuid-Afrika ten grondslag lag aan nieuwe inzichten. Naast zijn strijd voor het socialisme ging hij zich inzetten voor de Afrikaner nationalist.

Mocht de hiervoor genoemde anonieme brief inderdaad van zijn hand zijn geweest (en daar heeft het alle schijn van), dan is Johan Visscher een belangrijke schakel geweest in het netwerk van Nederlandse socialisten dat zich verzette tegen een meer pro-Britse stellingname binnen de SDAP. Dit neemt echter niet weg dat de partij moeite bleef houden met de Afrikaner Boeren. Een voorgestelde petitie waarin de SDAP president Kruger in 1900 tijdens zijn bezoek aan Nederland welkom zou heten en de partij haar steun aan de Boeren kenbaar zou maken, haalde het om onduidelijke redenen niet in het partijbestuur.²¹²

3.3. Terug in Nederland (1902-1905)

Johan Visschers terugkeer in Nederland zal niet onopgemerkt zijn gebleven. De journalist Frank van der Goes (1859-1939) die eerder aan de basis had gestaan van de SDAP, richtte kort hierna het aan de SDAP-gelieerde tijdschrift *De Nieuwe Tijd* op. Met dit tijdschrift richtte de SDAP zich tot de Nederlandse intelligentsia. Vanuit socialistisch perspectief werd aandacht besteed aan politiek, cultuur en buitenlandse ontwikkelingen. De redactie werd gevormd door Van der Goes zelf bijgestaan door Henriëtte Roland Holst en de dichter Herman Gorter. In 1902 publiceerde dit tijdschrift in hetzelfde nummer maar liefst twee omvangrijke bijdragen van Johan Visscher waarin hij zijn visie gaf op de ontwikkelingen in Zuid-Afrika.²¹³ In dit nummer waren ook bijdragen opgenomen van nationale en internationale socialistische prominenten waaronder niemand minder dan de Oostenrijks/Tsjechische marxistische theoreticus Karl Kautsky (1854-1938) en de Poolse socialistische filosofe Rosa Luxemburg (1871-1919). Van Nederlandse zijde leverden onder meer vakbondsman Henri Polak (1868-1943), het latere Amsterdamse gemeenteraadslid Jos

²¹² Pretorius, 'The Dutch social democrats, and the South-African war', 206.

²¹³ 'De naturellen in Zuid-Afrika in verband met den oorlog', *De Nieuwe Tijd* 7 (1902). 'De toekomst van Zuid-Afrika', *De Nieuwe Tijd* 7 (1902).

Loopuit (1864-1923), Frank van der Goes, Herman en Henriëtte Roland Holst een bijdrage aan het nummer. Met de plaatsing van deze twee artikelen lijkt Johan Visscher te zijn toegetreden tot het ‘establishment’ van de socialistische beweging waarmee hij het milieu van de eerdergenoemde ‘veldtochten’ en toespraken in zweterige bierlokalen op het platteland definitief achter zich liet. Het contact met Henriëtte Roland Holst was belangrijk voor hem. Zij heeft hem vermoedelijk geïntroduceerd bij de redactie van *De Nieuwe Tijd*. Schutte geeft aan dat zijn politieke keuze (‘hij noemde zich sociaal democraat maar behoorde duidelijk tot de intellectuele oppositie aan de linkerflank daarvan’) sterk werd bepaald door de invloed van Henriëtte Roland Holst.²¹⁴ Beiden publiceerden in 1903 over het mislukken van de grote spoorwegstaking. Van de hand van Visscher verscheen de brochure *Sociaal-democratie, klassenstrijd, Algemeene werkstaking*.²¹⁵ Hun samenwerking zou zich in de loop der jaren verder intensiveren wat onder meer tot uiting kwam in Visschers medewerking aan haar toneelstuk ‘*De Opstandelingen*’ dat zij schreef naar aanleiding van de Russische revolutie van 1905.²¹⁶

Ondertussen bleef Visscher nauw betrokken bij de zaak van de Afrikaners. We zien hier hoezeer zijn levengeografie (door zijn verblijf in Zuid-Afrika) bepalend is geweest voor zijn latere denken. Immers zijn verblijf in Zuid-Afrika liet hem kennismaken met de armoede van de Afrikaners. Lambert en Lester geven aan dat door het bestuderen van levensgeografieën van binnen de imperiale ruimte reizende personen inzicht kan worden verkregen inzicht kan worden verkregen in de netwerken van kennis, macht, productie, emotie en cultuur binnen het koloniale rijk.²¹⁷ Op individueel niveau leidde de confrontatie met andere omstandigheden soms tot de (her)vorming van iemands identiteit.²¹⁸ Dit zien we ook bij Johan Visscher. Naast het socialisme steunde hij na terugkeer uit Zuid-Afrika het Afrikaner nationalisme onvoorwaardelijk.

Transvaal en Oranje-Vrijstaat werden na 1902 ingelijfd in het Britse koloniale rijk. De artikelen die Johan Visscher in 1902 publiceerde en de lezingen die hij onder meer voor vakbonden gaf, vormden de opmaat voor zijn eerdergenoemde boek *De ondergang van een wereld*.²¹⁹ In dit boek ging Visscher uitgebreid in op de vraag wat de houding van de sociaal-democraten zou moeten zijn in het conflict tussen Boer en Brit. Deze keuze zou volgens hem

²¹⁴ Schutte, ‘De marxistische correspondent van *De Burger*’, 198.

²¹⁵ *De Waarheid*, 25 maart 1903.

²¹⁶ Morriën, ‘Visscher, Johannes’, 139-140.

²¹⁷ Lambert en Lester, ‘Introduction’, 23-24.

²¹⁸ Ibidem, 26.

²¹⁹ In *Het Volk* werd uitgebreid verslag gedaan van een lezing die Visscher gaf voor ‘De Handwerkere Vriendenkring’ in Leiden. *Het Volk*, 29 maart 1902. Visscher, *De ondergang van een wereld*.

bepaald moeten worden door de vraag ‘welke partij het sterkst zou meewerken aan de komst van een door ons gewenste maatschappij’.²²⁰ Het antwoord op die vraag bleek duidelijk uit de slotpassage van zijn verhandeling: ‘De onmiddellijke toekomst van Zuid-Afrika staat in het teken van de grofste en intensiefste uitbuiting. Haar erfgenaam zal zijn het tijdperk van staats-socialisme, ten troon verheven door de vereenigde krachten van arbeiders en Afrikaanders’.²²¹ In zijn boek krijgen niet alleen de Britten ervan langs als hij in de bekende retoriek sprak over het Engelse imperialisme en roofterkapitalisme, ook liet hij zich uitvoerig uit over de zwarte bevolking.²²² Het was in ieder geval niet de bedoeling dat ook de niet blanke bevolking op de troon van het staat-socialisme kon plaatsnemen. Visscher bediende zich van het gebruikelijke koloniale discours als hij aangaf dat ‘de zwarte consequent behandeld moet worden. Gelijkheid begrijpt hij niet’.²²³ Waarom dit zo was blijkt wel als hij het bijvoorbeeld over de ‘Boesman’ (bosjesmannen) heeft. ‘Zoo weinig menselijks is er in dit wezen dat van de vroegste tijden de kolonist uitging niet om Boesmans te beoorlogen doch om ze te schieten, als schadelijk wild, [...]’.²²⁴ De ‘hottentotten’ stonden dan weliswaar op een hogere trede maar ‘vergeleken met de kaffers zijn zij laf, gedwee, gemakkelijk te wennen aan gedurigen arbeid, zonder wilskracht, onbetrouwbaar’.²²⁵ Niet alleen wilde Johan Visscher in lijn met de heersende opvattingen kennelijk aangeven dat de oorspronkelijke bevolking slechts onder leiding van de blanke kolonist tot een hoger stadium van menselijke ontwikkeling kon komen, ook wilde hij laten zien dat de Afrikaners in wezen het beste voor hadden met hun zwarte landgenoten. ‘De behandeling die de kleurling van den Afrikaander ondervindt, kan niet onmenselijk zijn omdat arbeidskrachten voor de boer schaars zijn’. Inspiratie voor bovenstaande stellingname zal hij ongetwijfeld hebben opgedaan bij zijn Afrikaner vrienden in Bloemfontein. Ook hier zien we -in lijn met Lambert en Lester- hoezeer het reizen binnen de imperiale ruimte en de hieruit voortvloeiende nieuwe verbindingen tot nieuwe inzichten konden leiden.²²⁶ Meer in het bijzonder geeft Lester aan dat netwerken niet louter verbindingen waren maar dat ze ook de (re)productie en circulatie van denkbeelden over ras faciliteerden.²²⁷

Naast het opkomen voor de socialistische en de Afrikaner zaak al dan niet in samenhang met elkaar, zag Johan Visscher ook nog kans om in 1903 in het huwelijk te treden

²²⁰ Visscher, *De ondergang van een wereld*, 160.

²²¹ Ibidem.

²²² Ibidem, 15, 46, 48, 54, 58-59.

²²³ Ibidem, 58.

²²⁴ Ibidem, 47.

²²⁵ Ibidem.

²²⁶ Lambert en Lester, ‘Introduction’, 26.

²²⁷ Lester, ‘Imperial circuits and Networks’, 130.

met Theodora Catherina Roovers (1879-?). Haar driejarige dochter kreeg bij die gelegenheid de achternaam Visscher.²²⁸ Het huwelijk eindigde in 1921 in een echtscheiding. Over deze vrouw is verder weinig bekend. Zo is het ook onduidelijk of deze vrouw ook actief was in het socialistische netwerk of enige band met Zuid-Afrika had.

3.4 Laat 't ons toch Ernst wezen! (1905-1906)

In 1905 deed zich wederom een opvallende wending in de levensgeografie van Johan Visscher voor. Opgenomen in het establishment van de socialistische beweging, bekend bij nagenoeg iedereen die er in de pro-Boer beweging in Nederland toe deed en net getrouwd, koos hij wederom voor het avontuur in Zuid-Afrika. Vanaf 1 oktober 1905 zou hij samen met de hiervoor genoemde Jan Rabie de redactie vormen van *De Vriend des Volks*. Dit blad verscheen twee keer per week vanuit Bloemfontein en was de opvolger van de in 1900 ter ziele gegane *Express*.²²⁹ Bij de oprichting was de krant pro-Hertzog.²³⁰ Wat dreef Johan Visscher wederom naar Zuid-Afrika? Uiteraard was er de liefde voor de Afrikaner zaak. De slotpassage van *De Ondergang van een wereld* getuigde van een groot geloof in een toekomstig socialistisch Zuid-Afrika van de Afrikaner stam. 'Een jonge stam kan gebroken worden, maar niet gedood. Maar zal hij eens bloeien in gezonde pracht, dan zal de bloem rood zijn, als de bloem van den granaatappel in hun zonnig wijde land'.²³¹ Was het misschien Jan Rabie die een persoonlijk beroep op hem deed om samen *De Vriend des Volks* op te zetten? Ze hadden immers al eerder samengewerkt bij *De Express*. Hoe dan ook, al snel liet Johan Visscher in zijn nieuwe hoedanigheid van zich horen. Opmerkelijk daarbij is dat hij in het Afrikaans ging schrijven. Onder de naam 'Oom Blikoor' neemt hij het in *De Vriend des Volks* op voor de invoering van het Afrikaans en roept hij de Afrikaners op trots te zijn op hun eigen taal.²³² Aanvankelijk weet men in Nederland niet wie 'Oom Blikoor' is.²³³ Pas later zal blijken dat het hier om Visscher gaat.²³⁴

Op 13 december 1905 was Johan Visscher in Pretoria aanwezig bij de oprichtingsvergadering van 'Het Afrikaanse Taalgenootschap'.²³⁵ Bij die gelegenheid sprak

²²⁸ https://www.genealogieonline.nl/stamboom_roovers/124594.php. Geraadpleegd 12 december 2019.

²²⁹ Muller, *Sonop in die Suide*, 14.

²³⁰ Ibidem, 76. Later, vanaf 1913 zou de krant de regering Botha gaan steunen.

²³¹ Visscher, *De ondergang, van een wereld*, 111.

²³² Muller, *Sonop in die suide*, 171.

²³³ 'Onderwijs in Transvaal', *Neerlandia* 10 (1906) afl.1, 5-6, aldaar 6.

²³⁴ L. Van Niekerk, *De eerste Afrikaansche taalbeweging en zijne letterkundige voortbrengselen* (Amsterdam 1916).

²³⁵ 'Die Stigting van die Afrikaanse Taalgenootskap. 13 Desember 1905-13 Desember 1930', *Die Nuwe Brandwag Tijdskrif vir Kuns en Lettere* 3 (1931) afl.1, 1-9.

hij de vergadering ook toe. Verheffing van het Afrikaans tot cultuurtaal was ook nu (net als bij het eerdergenoemde ‘Genootschap van Regte Afrikaners’) de inzet en deze inzet reikte verder dan het gebruik van vereenvoudigd Nederlands.²³⁶ Aanleiding voor de oprichting was een artikel van de journalist Gustav Preller (1875-1943) in het in Pretoria uitgegeven blad *De Volkstem* met de aansprekende titel ‘Laat ‘t ons toch Ernst wezen!’.²³⁷ Omdat men zich wel realiseerde dat met de verheffing van het Afrikaans enige tijd gemoeid zou zijn, had men als overgangsmaatregel de volgende gedragslijn aanbevolen: ‘Afrikaans schrijven en spreken, Hollands leren, albei lezen’.²³⁸ Deze gedragslijn werd door Johan Visscher met een in het Afrikaans gesteld, ietwat knullig rijmpje in *De Vriend des Volks* ondersteund. ‘Op die skole goeie Hollands leer; Afrikaans met die pen en die mond hom weer! Terwijl met die lees, ons allebei hanteer, En op die manier krij ons net wat ons begeer!’²³⁹ Het was voor Johan Visscher maar goed dat er nog geen eenduidige Afrikaanse spelling en grammatica bestond; later zou zijn rijm de toets der kritiek waarschijnlijk niet hebben doorstaan.

Dat Johan Visscher in het Afrikaans ging schrijven, althans dit probeerde, zegt veel. Het getuigde van een vergaande associatie met de Afrikaners en hun nationalistische aspiraties. Ondanks de gebrekkige grammatica lijkt hij te zijn geaccepteerd door de Afrikaners. Ook dit zegt veel omdat het voor Nederlanders niet vanzelfsprekend was om in deze kringen te worden opgenomen. Het stigma van ‘Krugers Hollanders’ bestond nog steeds.²⁴⁰ Het gegeven dat Johan Visscher kon toetreden tot dit netwerk van Afrikaner nationalisten roept de vraag op hoe dit zich verhoudt tot Laidlaws systeem van kwalificatie van netwerken. Kennelijk was dit netwerk niet gesloten maar open was het verre van. Johan Visscher was immers een Hollander en kon niet bogen op een stamboom van familie die reeds generaties lang in Zuid-Afrika was gevestigd. In het volgende hoofdstuk zal ik nader ingaan op de kwalificatie van dit netwerk in verhouding tot de theorie van Laidlaw.

In Nederland moet Visschers opstelling niet begrepen zijn. Het koloniale discours, gevoed door het cultureel imperialisme, maakte dat men in Nederland de Afrikaners aan het begin van de twintigste eeuw als stamverwanten beschouwde.²⁴¹ Waar Visscher radicaal koos voor de Afrikaner nationalist en oog had voor hun wens om als eigen volk te worden

²³⁶ De Graaff, *De mythe van de stamverwantschap*, 28.

²³⁷ ‘Die Stigting van die Afrikaanse Taalgenootskap’, 1-9.

²³⁸ Ibidem, 4-6.

²³⁹ Ibidem.

²⁴⁰ Onder president Kruger was er sprake van een zekere Hollanderhaat onder Afrikaners die werd ingegeven door de afgunst over het feit dat veel posities in de regering Kruger door Nederlanders werden ingenomen.

²⁴¹ Kuitenbrouwer, *War of words*, 11.

aangemerkt, wilde de NZAV de Afrikaners toch vooral als stamverwanten blijven zien met wie men met sterke culturele banden had op basis van een gedeeld verleden.

Bij de oprichting van 'Het Afrikaanse Taalgenootschap' werd Johan Visscher in het bestuur gekozen samen met onder andere de latere politicus D.F. Malan en Jan Rabie. In de lokale Vrijstaatse voorbereidende commissie van het genootschap had onder meer eerdergenoemde D.F. du Toit zitting. Van belang voor met name Visschers latere netwerk is voorts de betrokkenheid van F.V. Engelenburg (1863-1938), die niet alleen hoofdredacteur van *De Volkstem* was maar ook op zeer goede voet stond met Leyds en Botha.²⁴² Engelenburg stond bekend als een uitstekend journalist van Nederlandse afkomst. In die hoedanigheid heeft hij vele 'Hollandse en Afrikaanse' journalisten opgeleid. Eén van hen was eerdergenoemde Frederick Rompel, die na zijn werk bij het persbureau van de ANV een belangrijke rol zou gaan spelen bij de Kaapse krant *De Burger*. Als correspondent voor deze krant zou Johan Visscher nog veel met hem te maken krijgen. Engelenburg zou later in het conflict tussen Hertzog en Botha voor de laatste kiezen.²⁴³ Engelenburg en zijn *Volkstem* kwamen zo tegenover *De Burger* te staan die via Malan Hertzog steunde. Preller zou in 1914 de Afrikaner rebellen en hiermee Hertzog steunen. Botha verweet Engelenburg daarom dat hij zijn redactie (lees Preller) niet onder controle had.²⁴⁴

Hoe lang het tweede verblijf van Johan Visscher in Zuid-Afrika exact geduurd heeft is niet te zeggen. Lang was het in ieder geval niet want in 1906 was hij weer terug in Nederland.²⁴⁵ Op grond van wat er echter van zijn korte tweede verblijf bekend is, kan niet gezegd worden dat hij zich niet heeft laten gelden. Zijn redacteurschap bij *De Vriend des Volks* pakte hij voortvarend op en ook wist hij door te dringen tot het bestuur van 'Het Afrikaanse taalgenootschap'. Gelet op deze voortvarendheid en het hiermee gemoeide enthousiasme, lijkt het onvoorstelbaar dat zijn terugkeer naar Nederland vrijwillig was. Vermoedelijk had het wederom net als de eerste keer te maken met zijn hiervoor genoemde illegale verblijf in 1902; iets wat de Britten kennelijk nog niet waren vergeten.²⁴⁶

3.5 Terug in de moederschoot van het socialisme (1906-1909)

Op 1 juni 1906 publiceerde het Amsterdamse socialistische dagblad *Het Volk* een gedicht van Johan Visscher ter ere van de Russische revolutie van 1905. Na zijn korte tweede Zuid-

²⁴² Muller, *Sonop in die suide*, 16.

²⁴³ Ibidem.

²⁴⁴ Ibidem.

²⁴⁵ Schutte, 'De marxistische correspondent van *De Burger*', 98.

²⁴⁶ Ibidem.

Afrikaanse avontuur; was hij weer terug in de moederschoot van de Nederlandse socialistische beweging.²⁴⁷ In het jaar daarop werd hij medewerker van het weekblad *De Tribune* dat de spreekbuis vormde voor de marxistische oppositie binnen de SDAP. In 1909 was de maat vol voor de reformistische vleugel binnen de SDAP die onder meer werd gevormd door Troelstra. Op het SDAP-partijcongres werd overgegaan tot het royeren van de voltallige redactie van *De Tribune* die daarop prompt overging tot de oprichting van de Sociaal Democratische Partij (SDP). De SDP zou later de Communistische Partij Nederland worden. Visscher sprak op het oprichtingscongres en maakte deel uit van de programma-commissie.²⁴⁸ Ook Zuid-Afrika kreeg in deze periode de nodige aandacht. In 1907 verzorgde hij de uitgave van *Van Looy's Handelskaart van Zuidafrika* en in 1909 trad hij in dienst van de NZAV als redacteur van het nieuwe weekblad *Hollandsch Zuidafrika* en als adjunct-secretaris van de Vereniging Zuid-Afrikaanse Voorschotkas.²⁴⁹ Deze stap markeert het begin van het onderzoek naar de vraag over de rol van Visschers netwerken in de Zuid-Afrikaanse politiek tussen 1909 en 1923.

3.6 Tussenconclusie

In de inleiding van dit hoofdstuk heb ik aangegeven dat het - om de dynamiek en de ontwikkeling van bepaalde netwerken goed te begrijpen - van belang is om ook aandacht te besteden aan de netwerken die zijn gevormd in de levensfase voorafgaand aan de onderzoeksperiode. Met dit hoofdstuk is het 'raadsel Visscher' (vrij naar Schutte) minder groot geworden. Sterker nog, de vermeende twee levens lagen dicht bij elkaar dan je op basis van de droge feiten zou veronderstellen.

Wat zijn levensgeografie tot 1909 ook liet zien is dat de mens Visscher door zijn directe omgeving snel geïnspireerd kon worden om zich met grote passie volledig en onvoorwaardelijk en ook wel kritiekloos in te zetten voor een ideaal. Zijn publicaties uit die tijd kenden weinig grijstinten. Het was binair; voor of tegen. Zijn boek uit 1903 *De Ondergang van een Wereld* over de situatie in Zuid-Afrika na de oorlog is hiervan een treffend voorbeeld. Zijn ongenueanceerde wereldbeeld kende twee polen; Britse imperialisten en kapitalisten (slecht) tegenover Afrikaner nationalist (goed). De zwarte bevolking diende voornamelijk als reservoir van goedkope arbeidskrachten, maar deed er politiek verder niet toe. De internationale solidariteit van het proletariaat had in ieder geval voor Johan Visscher

²⁴⁷ Ibidem.

²⁴⁸ Morriën, 'Visscher, Johannes', 139-140.

²⁴⁹ Schutte, 'De marxistische correspondent van *De Burger*', 98. De Voorschotkas verleende financiële hulp aan emigranten naar Zuid-Afrika.

zo zijn grenzen. Zijn ‘witte socialisme’ was exclusief en sloot andere bevolkingsgroepen uit. Ook hier zien we hoezeer zijn denken was beïnvloed door het koloniale discours dat hij van de Afrikaners moet hebben overgenomen en blijkt zijn levensgeografie aan de basis te liggen aan een verandering van zijn ideeënwereld.

Kijkend naar de netwerken uit deze perioden, dan zien we dat hij zich als publicist en journalist voornamelijk bewoog in twee netwerken. In Zuid-Afrika was dit het netwerk van nationalist en in Nederland dat van de socialisten. Soms raakten de netwerken elkaar even zoals bij de pro-Britse lobby van de Nederlandse socialist Bonger. Toch werd dit nergens problematisch voor Johan Visscher. De netwerken waren daarvoor geografisch te veel van elkaar gescheiden en Visscher maakte in Nederland formeel nog geen deel uit van een van de pro-Boer organisaties. Een andere reden voor de al eerdergenoemde geestelijke lenigheid van Johan Visscher. Met een kameleon-achtig aanpassingsvermogen transformeerde hij bijna tot ‘regte Afrikaner’ toen hij in 1905 in *De Vriend des Volks* in het Afrikaans ging schrijven. Zoals uit zijn in 1903 verschenen boek *De Ondergang van een Wereld*, maar al te zeer blijkt, was een socialistisch Zuid-Afrika bevrijd van het Britse koloniale juk, zijn utopie. Het was bekend dat de Zuid-Afrikaanse politicus en dominee Danie Malan niets van het socialisme moest hebben.²⁵⁰ Gelet op het hoge ‘dominee-gehalte’ onder de Zuid-Afrikaanse politici en taalactivisten uit die tijd, zal dit bij de andere nationalist waar Visscher mee omging waarschijnlijk niet anders zijn geweest.²⁵¹ Zoals hiervoor aangegeven, was Visschers socialistennetwerk dat zich in Nederland bevond tamelijk open en bestond het uit zwakke verbindingen. Het netwerk van Afrikaner nationalist lijkt meer gesloten. S.J. du Toit met wiens broer Johan Visscher bij *De Express* zou samenwerken, koesterde bijvoorbeeld geen grote liefde voor ‘Krugers Hollanders’. Toch wist Visscher tot dit netwerk toe te treden.

In de hiervoor beschreven levensfase ontwikkelde Johan Visscher zich tot een (in ieder geval binnen zijn netwerken) gerespecteerde journalist en publicist. Deze persoonlijke ontwikkeling liep parallel met de ontwikkeling van de nieuwsmedia in de socialistische en Afrikaner nationalistische bewegingen. Toch was er hier geen sprake van massamedia die door middel van grote investeringen een miljoenenpubliek wisten te bereiken. Visschers *Alarmklok* maar ook *De Vriend des Volks* waren toch vooral kleinschalige initiatieven die met beperkte middelen werden gefinancierd. Ook de latere bladen met een groter bereik zoals de *Nieuwe Tijd* mogen niet gezien worden als massamedia. Hiervan is binnen Zuid-Afrikaanse nationalistische kringen bijvoorbeeld pas enigszins sprake in 1915 met de oprichting van *De*

²⁵⁰ Koorts, *DF Malan*, 132.

²⁵¹ Zo was S.J. du Toit eveneens dominee.

Burger. Voor deze krant zal Johan Visscher buitenland correspondent worden. We zullen hierna zien dat dit zijn netwerk met Zuid-Afrika sterk zal uitbreiden. Hieruit valt op te maken dat er ondanks de komst van de massamedia er - in lijn met Potter - nog steeds sprake kan zijn van netwerken.

In het volgende hoofdstuk zal ik verder ingegaan op de latere netwerken van Johan Visscher en hun betekenis voor de politieke ontwikkelingen in Zuid-Afrika van 1909 tot 1923 (De NZAV-periode van Johan Visscher). De rol van de massamedia waaronder *De Burger* komt hierin ook aan de orde.

4. De netwerken van Johan Visscher (1909-1923) en hun rol in de politieke ontwikkelingen in Zuid-Afrika

In dit hoofdstuk ga ik in op de netwerken van Johan Visscher in de periode 1909-1923 en hun rol in de politieke ontwikkelingen in Zuid-Afrika. In de hieraan voorafgaande hoofdstukken heb ik geschetst hoe de het Afrikaner nationalisme zich heeft ontwikkeld en hoe de Afrikaners na de verloren Boerenoorlog in de daarop volgende decennia erin slaagden de politieke macht naar zich toe te trekken ondanks het feit dat Zuid-Afrika deel uitmaakte van het Britse koloniale rijk.

Met name in het tweede decennium van de twintigste eeuw zien we het Afrikaner nationalisme in een stroomversnelling komen en onderscheidde het zich van de in het vorige hoofdstuk beschreven fase door het daadwerkelijk usurperen van politieke macht door de nationalist en een verdere institutionalisering van politieke belangen door middel van politieke partijen en de media. Met de komst van de Unie van Zuid-Afrika in 1910 richtte het Afrikaner nationalisme zich op het gehele gebied van de nieuw gevormde eenheidsstaat in plaats van op de afzonderlijke gebiedsdelen waaronder de voormalige republieken Transvaal en Oranje Vrijstaat.

Hoewel de Europese slagvelden ver weg waren, was de Eerste Wereldoorlog ook in de Zuid-Afrikaanse politiek een ‘gamechanger’. Zoals ik hiervoor in hoofdstuk twee heb aangegeven, was de Afrikaner opstand tegen de regering Botha hiervan wel het meest directe gevolg. De hierop volgende ‘Helpmekaar’-actie bleek een dermate groot succes dat na het betalen van de boetes van de opstandelingen (waar de actie voor was bedoeld) er voldoende overbleef om financiële steun te geven aan het armste deel van de Afrikaner bevolking.²⁵² De actie werd geïnitieerd door de nieuwe Afrikaner krant *De Burger* in nauwe samenwerking met de Nationale Partij die hiermee de aandacht wist te vestigen op de sociaal-economische situatie van de verarmde Afrikaner bevolking in de grote steden. Dit alles betaalde zich voor de Nationale Partij uit in een reeks van opeenvolgende verkiezingswinsten.²⁵³

Deze ontwikkelingen raakten ook Johan Visscher. In het vorige hoofdstuk heb ik laten zien hoe Johan Visscher via zijn ‘Bloemfonteinse’ contacten deel ging uitmaken van het netwerk van Afrikaner nationalist. Ditzelfde netwerk werd in de jaren na zijn vertrek uit Zuid-Afrika steeds meer een factor van betekenis in de Zuid Afrikaanse politiek. De eerder

²⁵² De Graaf, *De mythe van de stamverwantschap*, 38.

²⁵³ Ibidem, 41-47.

opgebouwde contacten en hun toegenomen invloed resulteerden voor hem, zoals we hierna zullen zien, in nieuwe mogelijkheden als journalist en publicist. Fysiek beperkte zijn levensgeografie zich in deze periode tot Nederland. In geestelijk opzicht strekte zijn levensgeografie zich echter verder uit en bewoog hij zich volop in de imperiale ruimte tussen Nederland en Zuid-Afrika. Een ruimte die overigens wel kleiner werd naarmate de Afrikaner natie zich verder vormde en zich meer en meer op afstand van Nederland ging plaatsen.²⁵⁴ Immers steeds minder Afrikaners voelden zich nog ‘stamverwant’ met Nederlanders en ook het gedeelte verleden sprak steeds minder tot de verbeelding. Dit maakte het land steeds minder ontvankelijk voor Nederlandse uitingen van cultureel imperialisme.

Hierna bespreek ik Visschers levensgeografie en zijn netwerken in de periode 1909-1923. Het hoofdstuk beslaat twee tijdvakken te weten a) 1909 tot en met 1914 en b) 1915 tot en met 1923. Bepalend voor deze indeling is dat Visscher in 1909 in dienst trad bij de NZAV en in 1915 door middel van zijn eigen persbureau als correspondent voor *De Burger* zou gaan werken. Deze gebeurtenissen maakten dat Visschers netwerken veranderden. Per tijdvak schets ik eerst de feitelijke context. In de hierop volgende paragrafen verbind ik de feiten met het in het eerste hoofdstuk beschreven theoretisch kader. Ik heb er voor gekozen het feitensubstraat en de theoretische kwalificatie hiervan gescheiden te behandelen. Dit maakt het mogelijk de feiten in hun onderlinge samenhang te ordenen en ze vervolgens vanuit deze samenhang theoretisch te duiden. Hierdoor ontstaat een beter beeld van hun rol en betekenis voor de ontwikkelingen in de Zuid-Afrikaanse politiek gedurende de onderzoeksperiode. Het tijdvak 1909 tot en met 1914 wordt behandeld in de paragrafen 4.1 en 4.2. De periode van 1915 tot en met 1923 komt in de paragrafen 4.3 tot en met 4.5 aan de orde. In de slotparagraaf 4.6 kom ik dan tot een oordeel over de invloed die Johan Visscher door middel van zijn netwerken had op de politieke ontwikkelingen in Zuid-Afrika over de gehele periode 1909-1923.

4.1. ‘Het is ons niet minder om Nederland zelf te doen dan om Zuid-Afrika’ (1909-1914)

Begin 1913 ontving de voorzitter van de NZAV J.W. Pont (1863-1939) een brief van zijn mede bestuurslid E. Bruchner (1853-1921) waarin hij zijn zorgen uitte over het NZAV-maandblad *Hollandsch Zuid-Afrika*.²⁵⁵ Enkele jaren eerder, in 1909 had de NZAV een overeenkomst gesloten met Johan Visscher. Visscher verbond zich hiermee om tegen een

²⁵⁴ De Graaff, *De mythe van de stamverwantschap*, 199.

²⁵⁵ Brief Bruchner aan Pont, 12 januari 1913. ZAH 046, 2386.

vaste prijs van 4500 gulden per jaar het nieuwe NZAV-maandblad uit te geven.²⁵⁶ Hoewel er van NZAV-wege een commissie van toezicht werd aangesteld, was Visscher als redacteur volledig vrij in het bepalen van de inhoud (behoudens een officieel NZAV-deel waarin mededelingen en zaken van huishoudelijke aard waren opgenomen). In zijn brief gaf Bruchner uiting aan zijn verbazing over de redactionele vrijheid van Johan Visscher en wees hij Pont erop dat met de overeenkomst uit 1909 alle rechten uit handen waren gegeven. Hij liet ook niet na erop te wijzen dat dit ‘een groote fout [is] geweest [waarvan] wij last zullen krijgen’.²⁵⁷ Kennelijk had Visscher al eens eerder uitgelegd hoe de overeenkomst in elkaar stak op grond waarvan Bruchner niet anders kon dan concluderen dat Visscher het bij het rechte eind had.²⁵⁸ Bruchner moet hebben voorzien dat Visschers politieke visie in combinatie met de hem toegekende redactionele vrijheid wel eens tot NZAV onwelgevallige publicaties zou kunnen leiden.

Daargelaten de zorgen van Bruchner, ging het al weer enkele jaren beter met de NZAV en was er sprake van een nieuw elan. Na de Vrede van Vereeniging in 1902 en het gestaag wegebben van de Boerenliefde onder de Nederlandse bevolking, was het aantal leden van de NZAV gedaald van ruim 6000 in 1902 naar 2500 in 1908.²⁵⁹ De aanstaande totstandkoming van de Unie van Zuid-Afrika in 1910 tezamen met het verwerven van de status van dominium binnen het Britse koloniale rijk, deed bij de NZAV de hoop opleven dat de Nederlandse invloed in Zuid-Afrika weer zou kunnen toenemen indien onze ‘stamverwanten’ meer politieke macht zouden krijgen binnen de nieuw te vormen eenheidsstaat.²⁶⁰

Er was echter nog een andere reden tot vreugde. De overgebleven middelen (circa een miljoen gulden) van de in 1908 geliquideerde Nederlandsche Zuid-Afrikaansche Spoorwegmaatschappij (NZASM) waren in hetzelfde jaar ondergebracht in een fonds dat werd beheerd door een pas opgerichte vereniging Zuid-Afrikaanse Stichting Moederland (ZASM).²⁶¹ Het doel van deze vereniging was het stimuleren van de economische

²⁵⁶ Overeenkomst tussen Johan Visscher en de NZAV. ZAH 046, 2386

²⁵⁷ Brief Bruchner aan Pont, 12 januari 1913. ZAH 046, 2386.

²⁵⁸ Ibidem. Bruchner verwijst in dit verband naar een brief van Visscher van 29 november 1909.

²⁵⁹ Bart de Graaff en Ingrid Glorie, ‘Van huistafel tot website. De geschiedenis van het maandblad Zuid-Afrika’ in: *Nieuwsbrief Zuid-Afrika huis*. URL: <https://www.zuidafrikahuis.nl/van-huistafel-tot-website>. Geraadpleegd 24 oktober 2019.

²⁶⁰ De Graaf, *De mythe van de stamverwantschap*, 116.

²⁶¹ De Graaff en Glorie, ‘Van huistafel tot website’. De NZASM had in 1887 van de ZAR (Zuid-Afrikaansche Republiek) de concessie verkregen voor het aanleggen en exploiteren van een spoorwegverbinding tussen Pretoria en het Portugese Lourenco Marques. Voor de ZAR was deze verbinding van economisch groot belang omdat het hierdoor minder afhankelijk werd van de havens van Durban en Kaapstad die in Brits gebied lagen. Zie in dit kader ook De Graaff, *De mythe van de stamverwantschap*, 75.

betrekkingen tussen Nederland en Zuid-Afrika. De ZASM trad daarin zelf zo min mogelijk op de voorgrond en probeerde haar doel te bereiken door middel van de zogenaamde frontorganisaties waaronder de NZAV en de eerdergenoemde Voorschotkas. Vanaf 1909 zou de ZASM een groot deel van de begroting van de NZAV voor haar rekening nemen. De facto was er min of meer sprake van een overname van de NZAV door de ZASM.²⁶² Dit werd verder versterkt door de personele unie die er tussen beide organisaties was ontstaan.²⁶³ ZASM-bestuursleden, veelal gerekruteerd uit het voormalig hoger kader van de NZASM, waren allen lid van de NZAV.²⁶⁴ Eén van hen, G.A.A. Middelberg (1846-1916), was tot 1911 ook voorzitter van de NZAV. De financiële spil in deze samenwerking was de eerdergenoemde Bruchner. Hij was secretaris/penningmeester bij de ZASM, lid van het hoofdbestuur van de NZAV en vanaf 1910 voorzitter van de Voorschotkas.

Voor de NZAV kwam de financiële steun van de ZASM als een geschenk uit de hemel. Het stelde de organisatie in staat om haar boodschap door middel van een eigen periodiek gratis aan haar leden te verstrekken. NZAV-voorzitter Middelberg droomde zelfs van een tijd dat het blad ‘op de huistafels van vele duizenden gezinnen’ zou liggen.²⁶⁵ In juli 1909 rolde het eerste exemplaar van dit periodiek onder de titel *Hollandsch Zuid-Afrika* van de drukpers. Onder de naam van het blad op de voorpagina prijkte - een niet te missen- portret van Jan van Riebeeck. Rechts van het portret was in een apart kader de opdracht van het blad weergegeven. ‘Het is ons niet minder om Nederland zelf te doen dan om Zuid-Afrika’, zo luidde deze. Het portret van Van Riebeeck had als doel het oude Nederlandse ideaal van stamverwantschap te benadrukken. De opdracht van het blad suggereerde dat de NZAV niet alleen oog had voor de Nederlandse belangen maar dat zij minstens even goed voor de Zuid-Afrikaanse belangen stond. Met de opdracht werd verhuld dat steun aan de Afrikaners een lagere prioriteit had dan de behartiging van de Nederlandse belangen.²⁶⁶ De NZAV was immers vrijwel volledig afhankelijk van de ZASM die zich niet minder dan de bevordering van het Nederlandse eigenbelang ten doel stelde. Overigens moet er bij de totstandkoming van de overeenkomst tussen Visscher en de NZAV inzake het uitgeven van het blad *Hollandsch Zuid-Afrika* het nodige geharrewar zijn geweest over het doel van het blad. Aanvankelijk stond hierin dat met het blad werd beoogd ‘de belangen van Zuid-Afrika te

²⁶² De Graaff, *De mythe van de stamverwantschap*, 117.

²⁶³ Ibidem, 115.

²⁶⁴ De Graaff noemt in dit kader Van den Wall Bake, Bruchner, Beelaerts van Blokland, De Marez Oyens, Cluysenaer en Middelberg. De Graaff, *De mythe van de stamverwantschap*, 115.

²⁶⁵ De Graaff en Glorie, ‘Van huistafel tot website’.

²⁶⁶ De Graaff, *De mythe van de stamverwantschap*, 129.

bespreken en te behartigen'.²⁶⁷ Dit werd echter doorgestreept en met de hand geschreven gewijzigd in 'Nederlandsch Zuid-Afrikaansche belangen'. Vermoedelijk is van ZASM-zijde geïntervenieerd en is de doelomschrijving aangepast in lijn met het doel van de ZASM. Hieruit blijkt, zoals we later vaker zullen zien dat Visscher en de NZAV/ZASM al bij het aangaan van de overeenkomst niet op één lijn zaten. Johan Visscher rekende het kennelijk tot zijn taak als uitgever en redacteur om door middel van het blad de Zuid-Afrikaanse belangen te behartigen terwijl zijn wederpartij nadrukkelijk het Nederlandse belang voor ogen had. Het compromis bestond hierin door beide belangen in de doelomschrijving op te nemen. Het is echter ook een eerste indicatie dat de relatie tussen beide partijen asymmetrisch van aard was. Hiervan is volgens Laidlaw sprake als er sprake is van een gezagsverhouding tussen partijen binnen een netwerk.²⁶⁸ Ondanks Visschers redactionele vrijheid kon de ZASM deze wijziging in de doelomschrijving van de overeenkomst doorvoeren. Zoals we hierna zullen zien, zal deze gezagsverhouding zich nog vaker manifesteren.

Bruchners voorspelling dat de NZAV nog last zou krijgen van Visschers redactionele vrijheid zou zich een jaar later ten volle manifesteren. De aanleiding was een lang artikel van de hand van Johan Visscher in het februarinummer van *Hollandsch Zuid-Afrika* in 1914 over de recente spoorwegstaking in Zuid-Afrika.²⁶⁹ Van de zeven pagina's die het nummer telde, werden er zes in beslag genomen door het artikel van Visscher. Deze staking tegen de gedwongen ontslagen van spoorwegmedewerkers werd met fors geweld gebroken door de regering Botha. Een jaar eerder was een staking van blanke, overwegend Afrikaner mijnwerkers voor de verbetering van de arbeidsomstandigheden en de erkenning van vakbonden ook al op een bloedbad uitgelopen. Wie nu door de verschillende nummers van *Hollandsch Zuid-Afrika* van vóór 1914 bladert, wordt niet bepaald overvallen door een niet te stuiten neiging tot doorlezen. Het blad meanderde braaf van artikelen over flora en fauna naar de ontwikkeling van industrie en nijverheid in bepaalde delen van Zuid-Afrika; afgewisseld met historische reportages zonder grote nieuws waarde over Hollands 'voetafdruk' in de zuidelijke punt van Afrika. Het artikel van Johan Visscher brak met deze gezapigheid omdat Visscher politiek stelling nam over het breken van de spoorwegstaking door de regering Botha. Ook zonder de politieke achtergrond van Visscher te kennen, was het voor iedereen wel duidelijk dat hier een socialist aan het woord was.

²⁶⁷ Overeenkomst tussen Johan Visscher en de NZAV. ZAH 046, 2386.

²⁶⁸ Laidlaw, *Colonial connections*, 15

²⁶⁹ Johan Visscher, 'De spoorwegstaking in Zuid-Afrika', *Hollandsch Zuid-Afrika*, 15 februari 1914.

De stakingen in Zuid-Afrika moeten Johan Visscher hebben teruggebracht naar die zomerse dag in Arnhem in 1892, die eindigde in een veldslag met de politie.²⁷⁰ Wellicht dat hij in zijn geest weer de beelden zag van hoe hij door sabelhouwen geveld op de grond lag, zich vastklampend aan het rode vaandel terwijl het bloed uit zijn hoofd gutste. Was het deze herbeleving die hem er in februari 1914 toe aanzette om zo vanuit zijn politieke overtuiging het neerslaan van de stakingen te bekritisieren? In bewoordingen die aan duidelijkheid weinig te wensen overlieten sprak hij zich uit over de Zuid-Afrikaanse politiek. Op zich was het niet zo verrassend dat de regering Botha ervan langs kreeg ('beschikt niet over politieke ervaring en staatsman-beleid' en 'begrijpt en kent het land dat zij moet besturen niet en kent ook het krachtenspel niet').²⁷¹ Immers de 'konsiliatie'-politiek van de regering gericht op samenwerking en verzoening met de Britten, viel bij een deel van de Afrikaner bevolking niet goed. Het op gewelddadige wijze breken van de stakingen kwam daar nu bij. Wel opvallend is het dat Visscher eveneens afstand lijkt te nemen van de Afrikaner nationalist Hertzog, die hij een 'democratische torie' noemt die eveneens 'geen orde in de chaos zal kunnen scheppen'.²⁷² Spreekt hier voor het eerst teleurstelling uit over de koers van de nationalist die hij tijdens zijn verblijf in Zuid-Afrika in Bloemfontein had leren kennen? Vermoedelijk wel. Schutte geeft aan dat Hertzog zich positief zou hebben uitgelaten over de Bolsjewisten en dat hij het liberale marktdenken wantrouwde.²⁷³ Hoewel het Afrikaner nationalisme wel degelijk een linkse inslag kende, wilde de kerk volgens Schutte geen communisme. Dit zal ook bij Johan Visscher langzaam zijn doorgedrongen. Zijn vroegere Bloemfonteinse vrienden zouden uiteindelijk niet de gehoopte bondgenoten zijn in de strijd voor een socialistisch Zuid-Afrika.

Tot zover was het artikel van Johan Visscher misschien nog wel acceptabel geweest voor de heren van de NZAV en de ZASM (hoewel het er voor de NZAV en ZASM natuurlijk niet makkelijker op werd om de Nederlandse belangen te behartigen door Visschers weinig vleierende bewoordingen over de Zuid-Afrikaanse politiek en haar voormannen). Pas echt vervelend werd het toen Visscher het kapitalistische systeem als zodanig bekritiseerde. Al gauw kwam hij uit bij de 'mijnmagnaten te Johannesburg en hun vrienden te Londen die paf stonden van het prompte [...] neerslaan van het oproer en zich verbaasd zouden hebben afgevraagd of een dergelijk handelen wel ten goede komt aan de blijvende belangen, welker

²⁷⁰ *Recht voor Allen*, 17 juli 1892.

²⁷¹ Johan Visscher, 'De spoorwegstaking in Zuid-Afrika', *Hollandsch Zuid-Afrika* 6 (1914) afl. 8.

²⁷² *Ibidem*.

²⁷³ G.J. Schutte, 'De Amsterdamse persdienst van De Burger', *Maandblad Zuid-Afrika* 5 (2014) afl. 8, 158-159.

geestdriftige dienaarsses zich de Botha-regeering heeft getoond'.²⁷⁴ Voorts, zo concludeerde Visscher cynisch, zou de regering er prat op zijn gegaan dat zij, 'zóó jong nog, heeft bereikt, wat geen enkele Europeesche, Amerikaansche of Australische regeering nog heeft kunnen bereiken: de dood van het syndicalisme'.²⁷⁵ De uitwijzing van een aantal vakbondsvoormannen, waaronder de Nederlander Hessel Poutsma, was hiervan volgens hem het levende bewijs. Visscher vond dit onbegrijpelijk en zinloos. Immers het gedachtengoed van het syndicalisme zou 'met iedere boot uit Europa, Australië en Amerika naar Zuid-Afrika terugkeren'.²⁷⁶

Opvallend is ten slotte het eigenaardige betoog waarmee hij uitvoerig motiveerde waarom de zwarte bevolking geen stakingsrecht toekwam.²⁷⁷ Geheel in lijn met het heersende koloniale discours, zou de zwarte bevolking volgens hem de staking maar gebruiken om tot roof, aanranding, brandstichting en moord over te gaan. Het was daarom beter hen geen stakingsrecht toe te kennen. In die zin was het volgens hem wel verklaarbaar dat de regering zo hard ingreep bij stakingen; immers de staking van blanken zou kunnen overslaan op de zwarte bevolking. Deze kans was alleen maar vergroot nu blanke arbeiders in toenemende mate als half of geheel geschoolde arbeiders 'kaffer-arbeid' waren gaan verrichten. Dit was volgens Visscher dan weliswaar een verklaring maar zeker geen rechtvaardiging voor het breken van de staking. Uiteindelijk had de regering Botha gehandeld als een 'absolutistische monarchie' en was haar optreden anti-democratisch.²⁷⁸ Kortom, democratische rechten en verworvenheden waren er slechts voor blanken. In het voorgaande hoofdstuk heb ik beschreven hoezeer Johan Visscher was beïnvloed was door het koloniale discours van de Afrikaners. Zijn 'witte' socialisme was exclusief en sloot andere bevolkingsgroepen uit. Het getuigde voorts van een vergaande associatie met de Afrikaners en het zich eigen maken van hun gedachtengoed. Dit assimilatieproces maakte dat hij deel kon uitmaken van hun netwerk. In de volgende paragraaf ga ik nader in op dit netwerk en de kwalificatie hiervan op basis van de hiervoor genoemde studie van Laidlaw.

Het artikel van Visscher moet niet geheel als een verrassing zijn gekomen voor het NZAV-bestuur. Kort voor het verschijnen had Visscher in een brief aan NZAV-bestuurslid en advocaat Herman Verkouteren (1856-1930) omstandig uitgelegd dat hij naar aanleiding van

²⁷⁴ Johan Visscher, 'De spoorwegstaking in Zuid-Afrika', *Hollandsch Zuid-Afrika* 6 (1914) afl. 8.

²⁷⁵ Het syndicalisme was een politieke en economische ideologie. In dit kader werd gestreefd naar een samenleving waarin alle productie en distributie in vakbonden werd georganiseerd. Binnen een bepaald vakgebied profiteerde iedereen dan in dezelfde mate van de opbrengsten, onafhankelijk van taak of positie.

²⁷⁶ Johan Visscher, 'De spoorwegstaking in Zuid-Afrika', *Hollandsch Zuid-Afrika* 6 (1914) afl. 8.

²⁷⁷ Ibidem.

²⁷⁸ Ibidem.

de proefdruk van het desbetreffende nummer van niemand klachten had ontvangen over het artikel. Hij voegde daar gelijk aan toe dat '[...] enkele heeren [hebben] gemeend te moeten opmerken dat het van zeer politieken aard is'.²⁷⁹ Bruchner zou volgens Visscher echter wel de nodige bezwaren hebben. Visscher stelde naar aanleiding hiervan voor het artikel dan maar op 'persoonlijke naam' te publiceren. Bruchner zou zich hierin kunnen vinden, zo liet hij Verkouteren weten. De brief aan Verkouteren getuigde van een staaltje van politieke inventiviteit en handigheid. Niet alleen was er de vondst van het publiceren op persoonlijke titel; ook trok hij zelfs een ervaren jurist als Verkouteren over de streep door te schermen met de instemming van Bruchner en het feit dat hij 'niet echt' klachten had ontvangen. Toch was de kous hiermee nog niet af. De impact van Visschers artikel moet langzaam zijn ingezonken bij het NZAV-bestuur. Een maand later reageerde bestuurder Beelaerts van Blokland in *Hollandsch Zuid Afrika*. In een openbare brief verklaarde hij dat 'men uit de plaats van het artikel niet moet afleiden dat, het min of meer door het hoofdbestuur is geïnspireerd of zijne denkbeelden weergeeft, en voorts dat ik de strekking – daargelaten dat ik het daarmee persoonlijk volstrekt niet eens ben- niet gelukkig vind voor ons maandblad'.²⁸⁰

Volgens hem hadden velen met bevreemding kennis genomen van de het artikel en zou de indruk kunnen ontstaan dat de 'Vereeniging van de strikt neutralen weg der stoffelijke belangen is afgedwaald'.²⁸¹ Hoewel Beelaerts van Blokland veel over de staking zou kunnen zeggen, wilde hij het 'slechte voorbeeld' van Johan Visscher niet volgen door eveneens een politiek standpunt in te nemen. Dit verhinderde hem echter niet om te citeren wat een 'hoogstaand Engelschman' hem onlangs had geschreven.²⁸² 'I do think the government deserves much praise and every right-minded man's assistance. No sabotage in South-Africa!'²⁸³

Wie echter dacht dat deze publieke afstraffing van Johan Visscher gevolgd zou worden door een spoedige beëindiging van de tussen NZAV en Visscher gesloten overeenkomst, kwam bedrogen uit. Visscher zou het redacteurschap nog jaren blijven uitoefenen. Het was weliswaar regelmatig koorddans en maar de partijen bleven elkaar trouw, ondanks de asymmetrie in hun onderlinge netwerk-verhoudingen. Wie de simpele feiten naast elkaar legt, komt er niet uit. Een gezelschap van heren met een arbeidsverleden in de industrie of het zakenleven; welgesteld en gezien de vele dubbele achternamen van goeden huize, ging

²⁷⁹ Brief van Visscher aan Verkouteren, 12 februari 1914. ZAH 046, 2386.

²⁸⁰ G. Beelaerts van Blokland, 'De spoorwegstaking', *Hollandsch Zuid-Afrika* 6 (1914) afl. 9.

²⁸¹ Ibidem

²⁸² Ibidem.

²⁸³ Ibidem.

in 1909 in zee met iemand die behoorde tot de linkerflank van de Nederlandse socialistische beweging. Onwetendheid kan het niet zijn geweest. Visscher schreef in linkse bladen als *De Nieuwe Tijd* en *De Tribune* dat later als *De Waarheid* het orgaan van de Communistische Partij Nederland zou worden. Naïviteit wellicht wel; Bruchner was immers de enige die de ‘smoking gun’ Visscher lijkt te hebben gezien. Toch was er meer aan de hand dan alleen een verkeerde inschatting. De ZASM en daarmee de NZAV hadden als doel het behartigen van de Nederlandse belangen in Zuid-Afrika. Dit doel trachtte men onder meer te bereiken door middel van de Afrikaner ‘stamverwanten’. De regering Botha, gericht op ‘konsiliatie’ met de Britten, was hiervoor niet de ideale samenwerkingspartner. In verband hiermee richtte men de blik op de snel aan terrein winnende Afrikaner nationalisten.²⁸⁴ Ook Johan Visscher had zijn geld op de nationalisten gezet maar wel om andere redenen. Hij zal in 1909 hebben ingeschat dat de kansen op verwezenlijking van de door hem al in 1903 bepleitte socialistische maatschappij in Zuid-Afrika, bij de nationalisten het grootst waren.²⁸⁵ Zowel de NZAV als Visscher zouden er later achter komen dat ze op het verkeerde paard hadden gewed toen de Afrikaners steeds meer hun eigen weg gingen. Visscher was daar misschien in 1914 al enigszins achter gekomen, gezien zijn kritiek op Hertzog. Voor de NZAV zou het nog een paar jaar duren om tot die conclusie te komen. NZAV-voorzitter J.W. Pont maakte in de beginjaren ‘20 een reis naar Zuid-Afrika en constateerde in zijn reisverslag dat de Afrikaners ‘niets meer van ons nodig hebben’.²⁸⁶ In hun steun aan de nationalisten hadden Visscher en de NZAV vanzelfsprekend gemeen dat zij ieder om eigen redenen voorstander waren van een verminderde Britse invloed in Zuid-Afrika. De NZAV vanwege de Nederlandse belangen en Visscher vanwege zijn afkeer van het ‘Britse roofofkapitalisme’ dat haaks stond op zijn streven naar een socialistisch Zuid-Afrika.

Op enig moment moet bij zowel de NZAV als bij Johan Visscher het idee zijn opgekomen dat een samenwerking voor beiden wel eens van toegevoegde waarde zou kunnen zijn in het nastreven van de eigen agenda en het hiermee samenhangende doel. Johan Visscher had al eens eerder blijk gegeven van politiek pragmatisme. Bij de eerdergenoemde *Alarmklok* waren indertijd socialistische van verschillende stromingen welkom, mits dit maar niet in de weg stond aan het te bereiken doel. En ook bij de NZAV moet men hebben gedacht dat zij met Johan Visscher op dezelfde weg liepen om via de Afrikaner nationalisten de Nederlandse belangen te behartigen. Het kan niet anders dan dat het bij de NZAV bekend was

²⁸⁴ De Graaff, *De mythe van de stamverwantschap*, 124 en 153.

²⁸⁵ Visscher, *De ondergang van een wereld*.

²⁸⁶ De Graaff, *De mythe van de stamverwantschap*, 199. De Graaff citeert uit het reisverslag van Pont.

dat in Visschers 'balboekje' de namen voorkwamen van zijn Bloemfonteinse vrienden en andere nationalistische voormannen. Gelet op zijn eerdere publicaties in de Afrikaner pers, zal zijn reputatie hem vooruitgesneld zijn. Het zal hen ook niet zijn ontgaan dat Visscher beschikte over een klinkende curriculum vitae waarin vermeld stond dat hij enige tijd bestuurder van 'Het Afrikaanse Taalgenootschap' was. Door dit alles was hij min of meer een 'regte Afrikaner' geworden. Rabie en Du Toit vertrouwden hem.²⁸⁷ Hoe anders moet dat zijn geweest voor de NZAV-bestuurders waaraan via de ZASM waarschijnlijk nog altijd de geur van 'Krugers Hollanders' hing? De regering Kruger had immers in 1887 aan de NZASM de concessie gegeven voor het bouwen en exploiteren van de spoorlijn tussen Pretoria en Lourenco Marques. Het adjectief 'Nederlandsche' in de naam van de maatschappij bevestigde maar al te zeer dat het hier om een Nederlands consortium ging. Velen bij de ZASM hadden bij deze maatschappij gewerkt. Het gegeven dat bij de NZASM Nederlanders net als in de regering Kruger veelal de touwtjes in handen hadden, leidde bij sommige Afrikaners tot 'Hollanderhaat'. NZASM stond dan ook bekend als een echt 'Hollander-bolwerk'.²⁸⁸ Dit verleden moet de bestuurders van de NZAV en de ZASM ongetwijfeld parten hebben gespeeld in hun latere contacten met de nationalisten. In hun zoektocht naar een oliemannetje die de relatie met de nationalisten kon versoepelen, zullen ze bij Visscher zijn uitgekomen.²⁸⁹

Laidlaw stelt in haar studie dat personen tot meerdere netwerken konden behoren en dat deze elkaar konden overlappen.²⁹⁰ De netwerken konden elkaar versterken maar konden ook de werkzaamheid van het netwerk ondermijnen als de belangen binnen het netwerk tegengesteld waren. Uit het voorgaande blijkt dat het socialistennetwerk en het NZAV/ZASM netwerk elkaar overlaptten in de persoon van Visscher. Zijn publicaties konden de positie van NZAV/ZASM ondermijnen en afbreuk doen aan het streven het Nederlands belang in Zuid-Afrika te bevorderen. Toch lijkt de NZAV/ZASM van oordeel te zijn geweest dat de voordelen die Johan Visscher hen te bieden had, ruimschoots opwogen tegen de potentiële nadelen. Zijn toegang tot het Afrikaner nationalistennetwerk, dat minder moeite had met zijn publicaties, speelde hierin een belangrijke rol.²⁹¹

²⁸⁷ Johan Visscher genoot een groot vertrouwen bij de nationalisten. Zie in dit kader ook Muller, *Sonop in die suide*, 171.

²⁸⁸ Schutte, 'Psalmen galmen met Paul Kruger', *Op De zolders van de Keizersgracht. Nederlands-Zuid Afrikaanse geschiedenissen* (Amsterdam 2014) 15.

²⁸⁹ Het feit dat Visscher een grote toegevoegde waarde had voor de NZAV blijkt ook uit het feit dat de journalist Valter in 1914 wel werd ontslagen nadat hij Botha in *Hollandsch Zuid-Afrika* een verrader had genoemd. Visscher mocht ondanks alles blijven. Zie in dit verband Kuitenbrouwer, *War of words*, 289.

²⁹⁰ Laidlaw, *Colonial Connections*, 35.

²⁹¹ Schutte, 'De marxistische correspondent van *De Burger*', 199.

Omgekeerd moeten de geldpotten van de ZASM en de redactionele vrijheid die Visscher als redacteur van *Hollandsch Zuid-Afrika* geboden werd (of had hij die afgedwongen?), een ideaal platform voor Johan Visscher zijn geweest om zijn ideeën over een socialistisch Zuid-Afrika uit te dragen. Het was soms koorddans en het vereiste de nodige handigheid maar de kansen waren er. Ten slotte moet zijn functie als redacteur hem de mogelijkheid hebben gegeven zijn Zuid-Afrikaanse netwerk te continueren. Hij had als publicist en uitgever van *Hollandsch Zuid-Afrika* immers de mogelijkheid de Nederlandse publieke opinie te beïnvloeden. Hiermee had hij iets te bieden. Hij zal hebben gemeend dat dit geboden venster op de Nederlandse samenleving de Afrikaner nationalisten zou aanspreken, waardoor hij zijn positie in hun netwerk kon versterken. Niet onbelangrijk voor iemand die zijn politieke idealen met betrekking tot Zuid-Afrika noodgedwongen vanuit het buitenland moest zien te realiseren omdat de toegang tot Zuid-Afrika hem was ontzegd.

4.2 De netwerken en hun rol nader gezien (1909-1914)

In het vorige hoofdstuk heb ik Johan Visschers netwerken uit de periode tot 1909 gekwalificeerd met de door Zoë Laidlaw gehanteerde criteria voor sterke en zwakke verbindingen en het open of gesloten zijn van een netwerk.²⁹² Hoe moeten we nu met de ogen van Laidlaw kijken naar de relatie van Johan Visscher met het NZAV en ZASM-netwerk? De basis hiervoor werd gevormd door de wederzijdse contractuele verplichtingen tussen Visscher en de NZAV met betrekking tot het uitgeven van *Hollandsch Zuid-Afrika*. Dit maakte het volgens Laidlaw tot een sterke verbinding. Formeel waren de contractspartijen gelijkwaardig. Toch is er veel voor te zeggen dat Visschers relaties met de NZAV en ZASM bestuurders asymmetrisch waren. Dergelijke relaties kenmerken zich door het bestaan van een gezagsverhouding in tegenstelling tot symmetrische relaties. De asymmetrie blijkt onder meer uit de omzichtige manier waarop Visscher NZAV-bestuurslid Verkouteren benaderde toen hij nattigheid begon te voelen over de komende publicatie in *Hollandsch Zuid-Afrika* van februari 1914. Ook de daaropvolgende openbare schrobbering door Beelaerts van Blokland in het maart-nummer van *Hollandsch Zuid-Afrika* getuigde hiervan. Kennelijk waren de gezagsverhoudingen zo dat Johan Visscher dit maar had te slikken.

Kijken we naar de statuur van de personen met wie Johan Visscher binnen de NZAV te maken had, dan wordt dit beeld versterkt. Tot 1911 was Gerrit Middelberg, die uit een geslacht van vooraanstaande ingenieurs kwam, voorzitter van de NZAV.²⁹³ In Zuid-Afrika

²⁹² Ibidem. Laidlaw, *Colonial connections*, 14-15.

²⁹³ https://www.parlement.com/id/vg09ll3e9zzk/g_a_a_middelberg. Geraadpleegd op 17 november 2019.

was hij directeur van de NZASM en na zijn terugkeer van 1909 tot 1913 lid van de Tweede Kamer voor de ARP (van 1912 tot 1913 was hij fractievoorzitter). Als voorzitter van de NZAV werd hij in 1911 opgevolgd door de predikant en hoogleraar Johannes Wilhelm Pont (1863-1939). Niet alleen liet Pont een schier oneindige reeks theologische publicaties na, ook stond hij bekend om zijn encyclopedische kennis over Zuid-Afrika.²⁹⁴ De basis hiervoor legde hij in Utrecht, waar hij als predikant van 1895 tot 1902 tevens zorg droeg voor het geestelijk welzijn van de Afrikaners die daar studeerden. Een van deze studenten was de latere politicus Malan.²⁹⁵ Vermelding verdient verder de eerdergenoemde Engelbert Bruchner. Bruchner grossierde in functies bij de ZASM en de NZAV en de hieraan gelieerde organisaties.²⁹⁶ Volgens De Graaff was hij ‘de financiële spil waar de Zuid-Afrikaanse beweging in Nederland om draaide’.²⁹⁷ In deze functies waakte hij over het beheer en de besteding van de ZASM gelden. Ook hij was afkomstig uit het NZASM-kader waar hij vanaf 1887 als administrateur werkzaam was. Dit arbeidsverleden deelde hij met Van den Wall Bake en Cluysenaer. Beide heren waren werkzaam als directeur bij NZASM.²⁹⁸ Herman Verkouteren ten slotte, was advocaat en zou later voor de Christelijk Historische Unie en haar voorlopers lid van de Eerste Kamer zijn.

Het is de vraag in hoeverre dit netwerk open te noemen is. De toetreding was niet beperkt tot het voormalige hogere NZASM-kader, hoewel deze achtergrond relatief vaak voorkwam. Een vooraanstaande positie in de maatschappij (politiek voorzover protestants of liberaal, bedrijfsleven, kerk of overheid) en de nodige affiniteit met Zuid-Afrika waren belangrijke toetredingseisen. Het netwerk was hiermee in beginsel open, zij het dat de toetredingseisen niet gering waren. Laidlaw spreekt in dit verband pas van een gesloten netwerk als een formele hoedanigheid is vereist om lid te worden van het netwerk.²⁹⁹ Hiervan was geen sprake. Toch werd Leyds buiten de deur gehouden, hoewel zijn curriculum vitae er mocht zijn.³⁰⁰ De ZASM wilde niet publiekelijk geassocieerd worden met de voormalige rechterhand van Kruger en de oud-gezant van de Transvaal-republiek ZAR, omdat Leyds de beschikking zou hebben over het zogenaamde ‘Transvaalsch geld’. Dit waren fondsen van de

²⁹⁴ W.J. Kooiman, *Jaarboek van de maatschappij der Nederlandse letterkunde, 1942* (Leiden 1942) 121-123.

²⁹⁵ Koorts, *DF Malan*, 78.

²⁹⁶ De Graaff noemt in dit kader naast de ZASM en de NZAV de Voorschotkas en het Schoolfonds. De Graaff, *De mythe van de stamverwantschap*, 119.

²⁹⁷ Ibidem.

²⁹⁸ M. Middelberg, ‘een spoorwegingenieur onder vuur. Brieven van ir. Middelberg uit de Boerenoorlog 1899-1900’, *Nederlandse Historische Bronnen* 5 (1985) 249-256, aldaar 251. URL: https://www.dbnl.org/tekst/_ned017198501_01/_ned017198501_01_0019.php. Geraadpleegd op 3 oktober 2019.

²⁹⁹ Laidlaw, *Colonial connections*, 21

³⁰⁰ De Graaff, *De mythe van de stamverwantschap*, 143-145.

voormalige regering van de ZAR, die Leyds na de Boerenoorlog onder zijn hoede had en waarover hij weinig transparant was uit vrees voor claims van latere regeringen in de nieuw gevormde Unie van Zuid-Afrika. Uit diplomatieke overwegingen hield men Leyds op afstand.³⁰¹ Het feit dat Leyds niet welkom was bij de ZASM en Visscher (indirect via de NZAV) wel, geeft aan hoe omgevingssensitief het bestuur van de ZASM was. Overigens zaten de ZASM en Leyds ook inhoudelijk niet op een lijn. De Graaff merkt op dat Leyds in 1902 een burger van de ZAR was, die zich ten doel stelde de oud-republikeinse Afrikaners te steunen in hun politieke en culturele herleving.³⁰² De ZASM ging het echter om de 'BV Nederland'. Het verlenen van steun aan de Afrikaners was geen doel op zich, maar vooral een middel om de Nederlands-Zuid Afrikaanse betrekkingen te versterken.³⁰³ Zo gezien zaten Visscher en Leyds meer op één lijn. Beiden stelden het belang van de Afrikaners voorop; zij het dat Johan Visscher oprecht dacht dat zij in de toekomst beter af zouden zijn in een socialistisch Zuid-Afrika. Dat Leyds de ZAR-gelden investeerde in Afrikaner projecten blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat hij in 1915 aandelen kocht in de maatschappij Naspers die *De Burger* uitgaf. Ook het persbureau van Johan Visscher werd door Leyds in het eerste jaar met 200 gulden per maand ondersteund.³⁰⁴

Naast het NZAV/ZASM netwerk was er het netwerk van de Afrikaner nationalist. In het vorige hoofdstuk gaf ik aan hoe opmerkelijk het was dat Johan Visscher als niet geboren Afrikaner hierin werd opgenomen. Vanaf 1906, nadat hij voor de tweede keer was teruggekeerd uit Zuid-Afrika, bevond dit netwerk zich op afstand. De verbindingen die hij met het netwerk onderhield waren na zijn vertrek uit Zuid-Afrika niet langer gebaseerd op verplichtingen die samenhangen met een arbeidsrelatie als journalist, maar op vriendschap die van grote afstand nu eenmaal minder makkelijk te onderhouden was. Het zal hem dan ook goed zijn uitgekomen dat hij als redacteur van *Hollandsch Zuid-Afrika* zijn positie in het netwerk kon versterken. Ik zou het netwerk van Afrikaner nationalist waarvan hij deel uitmaakte semi-open willen noemen, hoewel Laidlaw deze variant niet kent in haar systeem van netwerk kwalificaties.³⁰⁵ Een Afrikaner achtergrond moet welhaast een vereiste zijn geweest voor toetreding tot dit netwerk. Toch lukte het Johan Visscher om als Hollander hiervan deel uit te gaan uitmaken. Zijn tomeloze inzet voor de Afrikaner zaak en zijn publicaties in het Afrikaans maakten hem, zoals hiervoor aangegeven, min of meer tot een

³⁰¹ Ibidem, 144.

³⁰² Ibidem, 145.

³⁰³ Ibidem.

³⁰⁴ Ibidem, 144.

³⁰⁵ Laidlaw, *Colonial connections*, 14-15.

‘regte Afrikaner’. De door Laidlaw geïntroduceerde dichotomie van open of gesloten netwerken, blijkt in de praktijk lastig te hanteren.³⁰⁶ Dit is met name het geval als de toetreding tot het netwerk wel verbonden is met de eis dat men over een bepaalde hoedanigheid moet beschikken maar die hoedanigheid niet nauwkeurig is beschreven door middel van formele criteria. Anders dan bij alumni van bijvoorbeeld een bepaalde school, was de hoedanigheid van Afrikaner niet vast omlijnd door middel van formele eisen. Dit maakt dat er in de praktijk van kan worden afgeweken in het geval dat iemand materieel voldoet aan het beeld dat het netwerk heeft van het zijn van Afrikaner. Ondanks dat Johan Visscher niet in Zuid-Afrika was geboren en niet uit een geslacht kwam dat behoorde tot de eerste emigranten, sprak hij de taal en was hij kennelijk voldoende geassimileerd om als Afrikaner door het netwerk te worden beschouwd. Hierdoor kon hij toetreden tot een netwerk dat ik in aanvulling op Laidlaws systeem van kwalificatie van netwerken semi-open zou noemen. Hiervoor besprak ik het NZAV/ZASM netwerk. Dit betrof een open netwerk omdat er geen formele noch materiële toelatingseisen in de vorm van een bepaalde hoedanigheid werden gesteld. Door coöptatie werd men lid van het netwerk. Op grond hiervan kon Johan Visscher toetreden. Hoewel coöptatie de toetreding beperkt, maakt dit het netwerk volgens Laidlaw niet tot gesloten of semi-open, zoals het Afrikaner nationalisten netwerk omdat formele of materiële toelatingseisen ontbreken. Visscher kon hierdoor als enigszins vreemde eend in de bijt toch toetreden tot dit open netwerk.

In 1915 verscheen de aankondiging in *Hollandsch Zuid-Afrika* dat Johan Visscher benoemd was tot ‘Vertegenwoordiger en Correspondent’ van *De Burger* in Nederland.³⁰⁷ Het blad werd bij de Nederlandse lezers geïntroduceerd als ‘het nieuwe dagblad der nationalistische Afrikaners te Kaapstad [dat] zal worden geredigeerd door Dr. D.F. Malan [...] een warm en bekwaam patriot, die in Nederland zijn theologische studieën voltooide en ook hier promoveerde’. De aankondiging markeerde het begin van een levensfase die Johan Visscher uitzicht zou bieden op een netwerk dat er werkelijk toe zou doen in de Zuid-Afrikaanse politiek. In de volgende paragraaf ga ik hier verder op in.

4.3 ‘James Bond’ in Amsterdam (1915-1918)

Johan Visscher moet indruk hebben gemaakt op Hans Paul von Humboldt-Dachröden (1857-

³⁰⁶ Laidlaw, *Colonial connections*, 16.

³⁰⁷ *Hollandsch Zuid-Afrika*, 15 juli 1915.

1940).³⁰⁸ Van wie het initiatief tot deze ontmoeting in augustus 1915 met de Duitse vice-consul in Amsterdam was uitgegaan is niet duidelijk. Wat wel duidelijk was, was dat Visscher de Duitsers veel te bieden had. Een maand eerder was Duitsland definitief uit zijn kolonie Zuidwest Afrika verjaagd door troepen van de Engels-gezinde regering Botha. Nu Duitsland militair gezien de handen vol had aan de strijd in Europa, was een herovering van de Afrikaanse kolonie geen reële optie.³⁰⁹ Het enige wat Duitsland nog restte was het beïnvloeden van de publieke opinie in Zuid-Afrika, zodat de meerderheid van de Afrikaners, indien de kansen zich mochten keren, niet afwijzend zou staan tegen Duitslands terugkeer naar Zuidwest Afrika. Dit moest echter niet al te veel opvallen. De historische betrekkingen tussen Nederland en Zuid-Afrika vormden een uitstekende basis voor deze onopvallende diplomatieke interventie. En Visscher leek geknipt voor deze rol. Het Duitse consulaat-generaal omschreef hem als ‘een betrouwbare bemiddelaar, wiens goede kennis van de eigenaardigheden van de Boeren de gewenste resultaten garandeert’.³¹⁰ Johan Visscher zal Von Humboldt hebben uitgelegd dat hij, als correspondent van de zojuist opgerichte nationalistische krant *De Burger*, in staat was om de eenzijdige Britse (en vaak Duits-vijandelijke) berichten over het verloop van onder meer de Eerste Wereldoorlog te corrigeren en de publieke opinie in Zuid-Afrika daardoor daadwerkelijk te beïnvloeden. Dat hij hiertoe zelfs een eigen persbureau had opgericht dat opereerde onder de naam Zuidafrikaansch Perskantoor moet een professionele indruk hebben gemaakt op zijn gesprekspartner. Laatstgenoemde moet Visschers potentieel als knooppunt hebben herkend. In lijn met Lambert en Lester kon hij als knooppunt fungeren dat drie netwerken (NZAV/ZASM, Duits en Afrikaner netwerk) met elkaar verbond. Het persbureau van Visscher dat later door de NZAV werd overgenomen, was een uitstekende dekmantel voor het beïnvloeden van de Afrikaner publieke opinie via zijn contacten met het Afrikaner netwerk rond *De Burger*. Uiteindelijk werd overeengekomen dat Visscher een vergoeding van 300 gulden per maand zou krijgen voor zijn diensten.

In de Nederlandse archieven heeft Johan Visschers ‘Duitse avontuur’ geen sporen nagelaten. De literatuurwetenschapper en hoogleraar Pawel Zajas heeft voor zijn goed gedocumenteerde artikel ‘*German paths in the Hague. Johannes Visscher and the “südafrikanische Propaganda” during World War I*’ dan ook moeten putten uit de Duitse

³⁰⁸ Pawel Zajas, ‘German paths in the Hague.~Johannes Visscher and the “südafrikanische Propaganda” during World War’, *Tydskrif vir Geesteswetenskappe* 55 (2015) afl. 1, 15-32, aldaar 19. URL: http://www.scielo.org.za/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0041-47512015000100002

³⁰⁹ Ibidem, 21.

³¹⁰ Ibidem, 19. Zajas citeert uit een brief van Von Humboldt aan rijkskanselier Theobald von Bethmann-Hollweg.

overheidsarchieven.³¹¹ Visscher rapporteerde uitvoerig over zijn journalistieke activiteiten aan Von Humboldt. Wie ze wil inzien moet hier echter voor naar Berlijn afreizen.³¹² Dit staat in schril contrast met het uitgebreide archief van hem in het Zuid-Afrika huis in Amsterdam. Het enige spoortje in de Nederlandse archieven dat mogelijk wijst op Visschers Duitse connectie betreft een rekening courant bankafschrift van de Nederlandsche Bank voor Zuid-Afrika, dat ogenschijnlijk verdwaald lijkt te zijn in Visschers persoonlijke correspondentie.³¹³ Op 7 september 1915 stortte Visscher hierop 300 gulden zonder nadere vermelding van herkomst.³¹⁴ Het zou wel eens het van Von Humboldt ontvangen eerste maandgeld kunnen zijn geweest. Het betreft de enige kasstorting op het bankafschrift zonder bronvermelding. Het feit dat hij verder ieder spoor naar de Duitse samenwerking heeft gewist, bewijst dat hij zich terdege bewust moet zijn geweest van de politieke gevoeligheden. Nederland en zeker ook de NZAV en de ZASM hechtten immers groot belang aan de neutrale status van Nederland in de Eerste Wereldoorlog. Het zou overigens ook de stilzwijgende Duitse diplomatieke missie ernstig hebben doorkruist als was uitgekomen dat Visschers ‘brieven uit het moederland’ waren geschreven met inachtneming van de in bulletins uit Berlijn uitgevaardigde richtlijnen.³¹⁵ Strikte geheimhouding was derhalve geboden omdat anders het Duitse en het NZAV/ZASM netwerk elkaar zouden ondermijnen. Deze voorwaarde is een belangrijke aanvulling op Laidlaws onderzoek waarin zij aangeeft dat netwerken die elkaar overlappen en tegenstelde belangen hebben elkaar kunnen ondermijnen.³¹⁶ Door Visschers strikt in acht genomen geheimhouding ondermijnden de netwerken elkaar niet noemenswaardig.

Toch bleef niet alles geheim. Op 17 september 1915 had Johan Visscher in Amsterdam een afspraak met Elie du Plessis.³¹⁷ Du Plessis vertelde Visscher bij die gelegenheid dat hij de Nationale Partij vertegenwoordigde en in opdracht van Hertzog contact zocht met regeringskringen in Berlijn. Het doel van deze missie was het informeren van de Duitse regering over de situatie in Zuid-Afrika onder de regering Botha. Ook wilde hij de Duitsers informeren over de plannen van de Nationale Partij en hun zienswijze met

³¹¹ Zajas, ‘German paths in the Hague’.

³¹² Ibidem.

³¹³ Archief Zuid-Afrika huis. ZAH 046, 18-10

³¹⁴ Ook van Duitse zijde werd er alles aan gedaan om de herkomst van de gelden te versluieren. Hiervoor werd een anonieme rekening gebruikt onder de naam S.A. Konto. Zie in dit verband Zajas, ‘German paths in the Hague’, 23.

³¹⁵ Zajas spreekt in dit kader van bulletins van Abteilung IIIb der Obersten Heeresleitung en wekelijkse berichten van de Zentrale für Auslandsdienst. Zie in dit verband ‘German paths in the Hague’, 20.

³¹⁶ Laidlaw, *Colonial connections*, 35.

³¹⁷ Zajas, ‘German paths in the Hague’, 24.

betrekking tot de toekomst van Zuidwest-Afrika. Uiteraard, zo gaf hij aan, nam de Nationale Partij in tegenstelling tot de regering Botha een ‘sehr deutschfreundlich’ standpunt in. Door bemiddeling van Visscher zat Du Plessis kort na de ontmoeting in de trein naar Berlijn waar hij met veel egards werd ontvangen door staatssecretaris Wilhelm Solf van het Reichskolonialamt.³¹⁸ Daar bleef het echter niet bij. Als dank voor de informatie werd Du Plessis door zijn Duitse gastheren uitgebreid rondgeleid langs strategische locaties waaronder munitiefabrieken en elektrische installaties (Siemens). Bij vertrek kreeg hij nog een dure koffer met dubbele bodem van Solf zodat hij zijn aantekeningen veilig kon opbergen. De terugreis ging echter niet naar Amsterdam of Zuid-Afrika maar rechtstreeks naar Londen, waar de strategische informatie ongetwijfeld in dank zal zijn aanvaard. Zajas dicht Visscher en de betrokken Duitse diplomaten in Nederland een onbekommerde houding toe ondanks dat zij voorafgaand aan de ontmoeting van Visscher met Du Plessis nog wel een telegram aan Hertzog hadden gestuurd met de vraag of Du Plessis inderdaad de Nationale Partij vertegenwoordigde.³¹⁹ Na het bevestigende antwoord van Hertzog sprongen de lichten op groen en kon Du Plessis zijn opwachting in Berlijn gaan maken. Het telegram aan Hertzog kwam echter nooit in Bloemfontein aan omdat het in Londen werd onderschept. Het bevestigende antwoord, zo bleek later, kwam ook uit Londen.³²⁰

Von Humboldt moet zich op 11 april 1916 in zijn koffie hebben verslikt toen hij die ochtend *Het Algemeen Handelsblad* opensloeg waarin het hele verhaal uit de doeken werd gedaan. Naar aanleiding van het artikel kon Von Humboldt, vermoedelijk met het schaamrood op de kaken, niet anders dan het verhaal bevestigen aan zijn Berlijnse superieuren. Ook Visscher bevestigde de gang van zaken en gaf richting zijn Duitse opdrachtgevers aan dat er geen aanwijzingen bestonden die hem aan de identiteit van Du Plessis hadden moeten doen twijfelen.³²¹ De kritiekloze en onbekommerde houding van de Duitse vertegenwoordiger zegt het nodige over Visschers positie in hun netwerk. Er werd naar hem geluisterd. Lambert en Lester stellen dat veel afhing van iemands positie binnen het netwerk en ‘how well networked one was’.³²² Kennelijk stond Johan Visscher hoog in aanzien binnen het Duitse netwerk waarvan hij deel uitmaakte. Hij was in ieder geval in staat om deuren te openen en personen toegang te verschaffen tot het hart van Duitslands defensie-industrie.

³¹⁸ Ibidem, 25.

³¹⁹ Ibidem, 23.

³²⁰ Ibidem, 25. Op 11 april 1916 bracht *Het Algemeen Handelsblad* dit nieuws. De bron was een eerdere onthulling in het partijblad van de Nasionale Party *Ons Vaderland*.

³²¹ Zajas, ‘German paths in the Hague’, 26.

³²² Lambert en Lester, ‘Introduction’, 29.

Ondanks de Duitse subsidie (en een maandelijks bijdrage van Leyds en de NZAV van ieder 200 gulden) kon Visscher zijn persbureau niet rendabel exploiteren. De Eerste Wereldoorlog en de (Britse) censuur in Zuid-Afrika bemoeilijkten het sturen van berichten, waaronder in het bijzonder zijn telegrammen naar *De Burger* en de acquisitie van nieuwe opdrachtgevers. Daarbij kwam dat Leyds inmiddels door zijn fondsen heen was en zijn financiële bijdrage aan het persbureau moest staken.³²³ Als gevolg hiervan besloot de NZAV in 1917 het persbureau over te nemen. Hierbij werd Visscher tot directeur benoemd. Hij kreeg een commissie van toezicht boven zich bestaande uit NZAV-secretaris Mansvelt, ZASM-penningmeester Brucher en ANV-voorzitter Kiewiet de Jonge.³²⁴ Deze commissie van toezicht mocht echter niet verhinderen dat het persbureau officieel werd ingelijfd in de ‘Hilfsstelle’ van het Duitse gezantschap in Den Haag.³²⁵ Deze ‘Hilfsstelle’ was een semiofficiële afdeling van het Duitse gezantschap in Nederland, verantwoordelijk voor de bewerking en de beïnvloeding van de publieke opinie in of via Nederland.³²⁶ Visscher had frequent contact met Fritz Wichert (1878-1951). Wichert stond aan het hoofd van deze organisatie en werd door Visscher regelmatig van afschriften van artikelen voorzien. Ook zagen ze elkaar twee keer per maand.³²⁷

De Hilfsstelle was bepaald geen kleine organisatie. Via een schimmige constructie werd bijvoorbeeld in 1918 nog het blad *Holland Express* aangekocht. De doelgroep van dit blad bestond uit Nederlanders die in Amerika, koloniaal Indonesië en Zuid-Afrika woonden. De berichtgeving was uiteraard pro-Duits. Als redacteur werd Johan Visscher benoemd. Visscher ging in dat kader de overeenkomst niet rechtstreeks met de Duitse eigenaar van het blad aan maar met de Amsterdamse vertegenwoordiger van de Hilfsstelle, de uitgever S.L. van Looy. Bij laatstgenoemde uitgever had Visscher in 1907 nog *Van Looy's Handelskaart van ZuidAfrika* samengesteld.³²⁸ Van Looy was derhalve geen onbekende voor Visscher.

Het was opmerkelijk dat de Duitse Hilfsstelle het persbureau van de NZAV kon ‘overnemen’. Laidlaw stelt dat de integratie van twee netwerken er toe kan leiden dat ze elkaar versterken maar ook dat ze elkaar ondermijnen bij tegengestelde belangen. Van ondermijning lijkt nauwelijks sprake te zijn geweest. De geheimhouding die Visscher in acht nam heeft hieraan bijgedragen. Wellicht waren de belangen ook te weinig tegengesteld. De

³²³ Leyds had zijn fondsen onder meer belegd in obligaties die door de Eerste Wereldoorlog grotendeels waardeloos waren geworden.

³²⁴ De Graaff, *De mythe van de stamverwantschap*, 128.

³²⁵ Zajas, ‘German paths in the Hague’, 27.

³²⁶ Ibidem.

³²⁷ Ibidem.

³²⁸ Schutte, ‘De marxistische correspondent van *De Burger*’, 199.

Nederlandse en Duitse belangen in de regio stonden niet tegenover elkaar maar hadden een gemeenschappelijke Britse vijand. Hierdoor zouden ze elkaar wellicht versterkt kunnen hebben. Een voorbeeld hiervan is het gegeven dat het NZAV-netwerk Visscher een stroman (Van Looy) bood om met het blad *Holland Express* een overeenkomst aan te gaan om als redacteur in dienst te treden.³²⁹

Zajas vermoedt dat de NZAV niet op de hoogte was van het feit dat haar eigen persbureau officieel deel was gaan uitmaken van de Duitse propaganda organisatie.³³⁰ Dit lijkt amper voorstelbaar. Naar aanleiding van een brief waarin Visscher de diensten van zijn persbureau aanbood aan de hoofdredacteur van *De Volkstem* F. Engelenburg, klom laatstgenoemde in de pen om Kiewiet de Jonge deelgenoot te maken van zijn vermoedens dat Visscher gelden werden aangeboden afkomstig van ‘een [...] Engeland vijandige zijde’.³³¹ Ook Johan Visscher ontving post van Van Engelenburg. Deze benadrukte dat hij niet twijfelde aan de goede trouw van Visscher, maar stelde wel de vraag of hij wel wist door wie zijn bronnen in Nederland gefinancierd werden.³³² In antwoord hierop ontkende Johan Visscher in een brief die haastig geschreven lijkt te zijn, alle aantijgingen. Hij benadrukte geen steun te ontvangen van ‘een andere grote partij of van een partij van politieke aard’.³³³ De twijfel die Van Engelenburg uitsprak stond niet op zichzelf. Later zou blijken dat het NZAV-bestuurslid H.D.J. Bodenstein (1881-1943) die met subsidie van Leyds hoogleraar Romeins-Hollands Recht aan de toenmalige Gemeente Universiteit in Amsterdam was geworden, als vertrouwensman en informant voor de Duitsers werkte.³³⁴

Gezien het voorgaande, lijkt het er eerder op dat de NZAV en de ZASM-bestuurders hebben weggekeken toen de geruchten over Visschers samenwerking met de Duitse overheidsorganen hen ter ore kwam. Waarschijnlijk wilden zij het liever ook niet weten, omdat zij immers (net als de Duitse regering) op het paard van het Afrikaner nationalisme hadden gewed. Zo lang het bij geruchten bleef zonder harde bewijzen voor Visschers betrokkenheid bij de Duitse zaak, was er geen noodzaak tot ingrijpen en verzwakte het de werkzaamheden van het NZAV/ZASM netwerk niet. Wanneer de ‘brieven uit het moederland’ getuigden van een al te duidelijke Duitse signatuur werd Visscher op omfloerste

³²⁹ Laidlaw, *Colonial connections*, 35.

³³⁰ Zajas, ‘German paths in the Hague’, 19.

³³¹ Brief Visscher aan Engelenburg, 16 december 1915. ZAH 64, 18-2. Muller, *Sonop in die suide*, 174.

³³² Brief Engelenburg aan Visscher, 17 januari 1916. ZAH 64, 18-2.

³³³ Brief Visscher aan Van Engelenburg, 15 maart 1916. ZAH 64, 18-2.

³³⁴ Zajas, ‘German paths in the Hague’, 24. Schutte, ‘Geheim geld voor Zuid-Afrikaans recht’, *Op de zolders van de Keizersgracht. Nederlands-Zuid Afrikaanse geschiedenissen* (Amsterdam 2014) 51. Bodenstein zou Elie du Plessis vergezellen op zijn spionagemissie in Berlijn.

wijze verzocht om in het vervolg wat gas terug te nemen. Visscher gaf dan vervolgens aan het niet zo bedoeld te hebben en benadrukte dan weer dat ook hij vond dat objectiviteit van groot belang was. Zo ontstond een repeterend patroon van brieven over en weer die bol stonden van voorzichtige aannames en beleefdheidsfrasen. Ook de affaire ‘Du Plessis’ werd Visscher niet echt verweten. Het werd eerder gezien als een onhandigheid van Visscher. De identiteit van Du Plessis was immers gecheckt bij Hertzog.

Hiervoor heb ik aangegeven dat Johan Visscher een knooppunt was tussen verschillende netwerken. Lambert en Lester stellen dat met het netwerkconcept onder meer praktijken en ervaringen van koloniale relaties kunnen worden onderzocht.³³⁵ Ondanks de Nederlandse neutraliteit tijdens de Eerste Wereldoorlog zien we dat via ‘het knooppunt’ Visscher informatie uit het NZAV-netwerk en het Duitse netwerk onderling werd uitgewisseld en werd gedeeld met het Afrikaner netwerk. Door middel van het NZAV persbureau onder leiding van Johan Visscher kreeg de lezer van *De Burger* een pro-Duits wereldbeeld voorgeschoteld waarin Duitslands aanwezigheid in zuidelijk Afrika (Zuidwest) tot de natuurlijke orde der dingen behoorde. Hiermee werpt het netwerk-onderzoek, in lijn met Lambert en Lester, een nieuw licht op de koloniale betrekkingen in de Eerste Wereldoorlog tussen Nederland en Zuid-Afrika enerzijds en Duitsland en Zuid-Afrika anderzijds in die zin dat er ondanks de Nederlandse neutraliteit door Nederlandse instellingen en personen pro-Duitse propaganda werd gemaakt.

4.4 Het doek valt (1919-1923)

Op 11 november 1918 eindigde de Eerste Wereldoorlog. Visschers maandelijkse bijdrage van de Duitse Hilfsstelle zou echter pas in januari 1919 worden stopgezet met de beëindiging van de overeenkomst.³³⁶ Propaganda en de Duitse belangen in Zuidwest Afrika waren niet meer aan de orde. Voor Johan Visscher betekende dit dat een belangrijke bron van inkomsten wegviel. 1921 zou een rampjaar worden voor Visscher. In datzelfde jaar besloot *De Burger* niet langer gebruik te maken van de diensten die Visscher via het persbureau leverde. Het jaar werd afgesloten met zijn persoonlijk faillissement. Kort daarvoor was gebleken dat hij een greep uit de NZAV-kas had gedaan vermoedelijk omdat de Duitse toelage was stopgezet.³³⁷ Ook dit feit werd echter met de mantel der liefde door de NZAV bedekt. Visscher werd niet

³³⁵ Lambert en Lester, ‘Introduction’, 8.

³³⁶ Zajas, ‘German paths in the Hague’, 31.

³³⁷ De Graaff, *De mythe van de stamverwantschap*, 198. Per brief van 15 december 1921 vraagt Visscher aan het bestuur van de NZAV en de Voorschotkas ontslag. Dit wordt op 23 december van hetzelfde jaar toegewezen. ZAH 64, 1098.

ontslagen maar werd het gegund om zelf ontslag te nemen van zijn functies bij de NZAV en de hieraan gelieerde organisaties.³³⁸ 1921 was verder ook het jaar waarin zijn huwelijk met Theodora Catherina Rovers op de klippen zou lopen.³³⁹

In 1923 viel ten slotte ook het doek voor het onder de vleugels van de NZAV opererende persbureau. Bij deze aaneenschakeling van ramspoed is een aantal kanttekeningen te plaatsen. Allereerst de financiële malaise. Visscher spreekt in zijn ontslagbrief zelf van ‘verwaarlozing van zijn persoonlijke belangen’.³⁴⁰ Dit was nogal een milde omschrijving van zijn déconfiture en de daaraan voorafgaande verduistering van 2000 gulden.³⁴¹ De Graaff verklaart de coulance van NZAV-zijde op grond van zijn vroegere verdiensten en suggereert dat de NZAV de vuile was ook liever niet buiten wilde hangen.³⁴² Het gaat misschien te ver om te stellen dat de verhoudingen ondanks alles goed bleven. Persona non grata lijkt hij echter niet te zijn geworden. Dit blijkt wel uit het volgende. Op 21 december 1921 kondigde Visscher in een brief aan NZAV-voorzitter Pont zijn vertrek naar Zuid-Afrika aan.³⁴³ Het doet denken aan Visschers situatie in 1895. Ook toen zat hij aan de grond en koos hij ervoor naar Zuid-Afrika te gaan. In dezelfde brief aan Pont legde hij uit dat hij het plan had opgevat om als werkend passagier (hij dacht zelf aan de functie van hofmeester) zonder kosten de reis te kunnen maken. In verband hiermee vroeg hij Pont hierin te bemiddelen. Minder dan een maand later bevestigde Pont de passage te hebben geregeld.³⁴⁴ De snelheid waarmee dit werd geregeld zal waarschijnlijk veel te maken hebben met het feit dat de NZAV uit oogpunt van reputatie, Visscher maar al te graag en het liefst zo snel mogelijk uit Nederland zag vertrekken.

Het voorgaande bevestigt de positie die Visscher innam in het NZAV-netwerk. Ondanks de asymmetrische relaties die Visscher met de leden van het netwerk onderhield en ondanks de greep uit de kas, bleef het netwerk bereid hem te helpen. Hiermee lijken de verbindingen die Visscher met het netwerk onderhield sterk te zijn. Laidlaw geeft aan dat dergelijke verbindingen worden gevormd uit vriendschap en verplichtingen.³⁴⁵ Sterke verbindingen zijn minder vrijblijvend en verplicht betrokkenen tot herhaalde actie. Ook geeft Laidlaw aan dat naarmate de verbinding sterker is, de kans groter is dat iemand een netwerk

³³⁸ De Graaff, *De mythe van de stamverwantschap*, 198. De Graaff spreekt van de volgende functies. Leider van het persbureau, redacteur van *Hollandsch Zuid-Afrika* en secretaris van de NZAV en de Voorschotkas.

³³⁹ Morriën, ‘Visscher, Johannes’, 139-140.

³⁴⁰ Brief van Visscher aan het bestuur van de NZAV, 15 december 1921. ZA 64, 1098.

³⁴¹ Ibidem.

³⁴² De Graaff, *Stamverwantschap*, 198.

³⁴³ Brief van Visscher aan Pont, 23 december 1921. ZAH 64, 1098.

³⁴⁴ Brief van Pont aan Visscher, 13 januari 1922. ZAH 64, 1098.

³⁴⁵ Laidlaw, *Colonial connections*, 14-15.

in zijn voordeel kan manipuleren.³⁴⁶ Het feit dat Visscher het NZAV-persbureau kon onderbrengen in de Duitse Hilfstelle illustreert dat.

Nergens blijkt overigens dat hij in dat jaar daadwerkelijk op de boot is gestapt. Wel zou hij eind 1922 in het huwelijksbootje stappen. Dit deed hij samen met de Duitse Toni Gildekötter die in 1915 naar Nederland was geëmigreerd.³⁴⁷ Dit tweede huwelijk zou in 1929 met een echtscheiding eindigen. Van Visschers tweede vrouw is weinig bekend. Het zou kunnen dat zij in 1915 met een van de Duitse organisaties naar Nederland was gekomen en betrokken was bij de Duitse propaganda- en inlichtingenoperaties in Nederland. Op deze manier zou zij Johan Visscher kunnen hebben ontmoet. Hiervoor heb ik aangegeven dat volgens Laidlaw familiebanden sterke verbindingen vormen. Als Visscher ook door middel van een liefdesrelatie verbonden was met iemand uit dit netwerk zal dit zijn banden met het Duitse netwerk hebben versterkt.

Bij *De Burger* was inmiddels een andere tijd aangebroken. In het vorige hoofdstuk gaf ik aan dat de redactie van *De Volkstem* nogal onder druk stond van Botha. Dit veroorzaakte onder meer het vertrek van de ervaren journalist Fred Rempel. Rempel stapte in 1921 over naar *De Burger* waar hij voortvarend begon met het reorganiseren van de (buitenland) redactie. Visscher was een van de slachtoffers van deze reorganisatie. Rempel beschikte over zijn eigen buitenlandse contacten en had Visscher niet nodig.³⁴⁸ Ook zou Rempel volgens de Zuid-Afrikaanse historicus Muller ‘goed op die hoogte [zijn] van Visscher se bedrywighede en van die besondere dampkring waarin hy sy joernalistieke arbeid verrig het’.³⁴⁹ Het lijkt mij dat de dampkring niet zozeer het probleem was (ook al bevond die dampkring zich vermoedelijk in Duitsland) Het feit was dat de Nationale Partij inmiddels stevig in het zadel zat. Hierdoor was er geen behoefte meer aan Visschers ‘agit-prop’. De Afrikaner nationalistische beweging en hun organen zoals de Nationale Partij en *De Burger* konden zich inmiddels de nuance veroorloven en in Kaapstad wist men maar al te goed dat Visscher hierin niet echt uitblonk.

De loyaliteit die de NZAV ondanks alles jegens Visscher in acht nam was er niet bij *De Burger*. Het lijkt wel of zijn ‘oude’ Afrikaner contacten en het netwerk er niet meer toe deden. *De Burger* was aan het begin van het derde decennium van de twintigste eeuw definitief toegetreden tot de massamedia. Potter stelt in dat kader de vraag of er met de komst

³⁴⁶ Ibidem.

³⁴⁷ Noord Hollands Archief. URL: <https://www.wiewaswie.nl/nl/detail/frame/31393688>. Geraadpleegd 3 januari 2020.

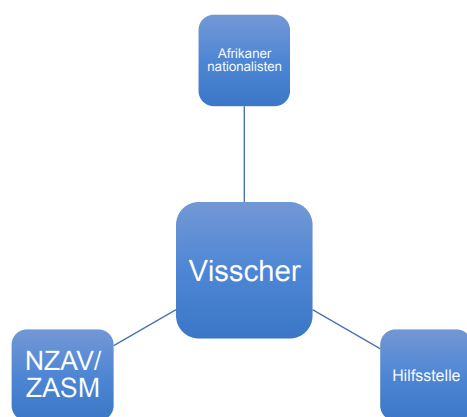
³⁴⁸ Muller, *Sonop in die suide*, 178.

³⁴⁹ Ibidem

van deze media nog steeds sprake kan zijn van netwerken. Deze vraag beantwoordt hij bevestigend.³⁵⁰ Wel geeft hij aan dat netwerken kunnen veranderen als reactie op de met de komst van de massamedia gecreëerde machtsongelijkheden.³⁵¹ Of Visschers Afrikaner netwerk inderdaad is veranderd is niet duidelijk, wel lijkt het belang ervan te zijn afgenomen, gezien het feit dat *De Burger* niet langer van zijn diensten gebruik wenste te maken.

4.5 De netwerken en hun rol nader gezien (1915-1923)

In deze paragraaf plaats ik de in de voorgaande paragrafen genoemde feiten in het theoretisch kader.

Afb. Netwerken van Johan Visscher in 1915

In bovenstaand schema zijn de netwerken van Johan Visscher waarvan hij in 1915 deel uitmaakte, weergegeven. Hierbij is buiten beschouwing gelaten dat tot Visschers netwerken zeker ook personen behoorden die zich op de linkerflank van de Nederlandse socialistische beweging bewogen. De ontwikkelingen in Zuid-Afrika mochten, zeker vanaf 1914, niet op een grote belangstelling van de socialisten rekenen. Hierdoor bevond Zuid-Afrika zich grotendeels buiten het blikveld van dit netwerk.³⁵² Met Afrikaner nationalist wordt de groep van personen aangeduid die direct of indirect betrokken was bij de oprichting van *De Burger*. Hertzog en Malan waren hiervan de meest prominente representanten. Door middel van de verbindingen die via het knooppunt Johan Visscher liepen, werden de Duitse Hilfsstelle en de NZAV/ZASM indirect verbonden met de Afrikaner nationalist. Wie het schema bezieet, zal

³⁵⁰ Potter, 'Webs, networks and systems', 622.

³⁵¹ Ibidem, 641.

³⁵² Visscher was samen met onder meer Henriëtte Roland Holst nauw betrokken bij de Socialistische Internationale die arbeiders oproep tot internationale solidariteit tegen het oorlogsgeweld. Ook ging de belangstelling in belangrijke mate uit naar de revoluties in Rusland en Duitsland.

al snel tot de conclusie komen dat er, met uitzondering van de Afrikaner nationalisten, louter sprake was van verliezers.

Met de Eerste Wereldoorlog verloor Duitsland definitief haar kolonie Zuidwest Afrika en daarmee haar invloed in dit deel van de wereld. De Nederlandse invloed in Zuid-Afrika was na de Eerste Wereldoorlog tanende. De Afrikaners hadden geen boodschap meer aan de negentiende-eeuwse mythe van stamverwantschap en besloten hun eigen weg te gaan. De eigen weg van de Afrikaners leidde ten slotte niet naar de, door Johan Visscher zo vurig gewenste, socialistische maatschappij. De Russische en Duitse voorbeelden vonden geen navolging in Zuid-Afrika. De enige winnaar was de Nationale Partij. Het neerslaan van de stakingen in 1913 en 1914 door de regering Botha, de opstand tegen diezelfde regering in verband met de verovering van Zuidwest Afrika en het daarop volgende succes van de *Helpmekaar*-actie, leverden de Nationale Partij een enorme stemmenwinst op bij de verkiezingen in 1915. Dit electorale succes werd in 1920 gecontinueerd toen de Nationale Partij als grootste uit de stembus rolde. Vanaf 1923 zou de partij de Zuid-Afrikaanse politiek als regeringspartij domineren en zou Zuid-Afrika op steeds grotere afstand van Groot-Brittannië komen te staan.

Om de vraag te beantwoorden welke invloed er van deze netwerken van verliezers uitging op de ontwikkelingen in de Zuid-Afrikaanse politiek, moeten we ze nader bekijken. Lambert en Lester geven aan dat waar in een netwerk verbindingen samenkomen er knooppunten ontstaan.³⁵³ Deze knooppunten zijn belangrijke schakels bij de overdracht van informatie, ideeën en denkbeelden binnen het koloniale rijk. Johan Visscher zal als knooppunt hebben gefungeerd voor de beide netwerken (NZAV/ZASM en de Duitse Hilfsstelle). In die hoedanigheid was hij een liaison van de Hilfsstelle en de NZAV/ZASM met de Afrikaner nationalist.³⁵⁴ Wat allereerst opvalt is dat de driehoek bestaande uit Johan Visscher, de Hilfsstelle en de NZAV/ZASM voor alle drie de partijen een gelegenheidscoalitie was. Door omstandigheden waren ze op dezelfde weg beland en hadden ze elkaar nodig, hoewel ze alle drie verschillende doelen nastreefden met hun visie op een toekomstig Zuid-Afrika. De NZAV en de ZASM hadden zich tot doel gesteld de, als gevolg van de liquidatie van de NZASM, vrijgekomen gelden aan te wenden voor investeringen (materieel en immaterieel) in Zuid-Afrika ten bate van de 'BV Nederland'. Om dit doel te bereiken was het nodig de

³⁵³ Lambert en Lester, 'Introduction', 10.

³⁵⁴ Johan Visscher zal niet het enige knooppunt zijn geweest in de verbindingen die het Duitse keizerrijk met de Afrikaners onderhield. Ook NZAV-bestuurder Bodenstein (zie hiervoor) was bij werkzaam voor de Duitse organisaties. In het kader van dit onderzoek beperk ik mij echter tot de netwerken die zich rond Johan Visscher hebben gevormd en waarin hij als knooppunt optrad.

Nederlandse invloed te vergroten. Het Duitse keizerrijk zag zich geconfronteerd met het verlies van haar kolonie in Zuidelijk Afrika en daarmee haar invloed in de regio.³⁵⁵ Nu militair ingrijpen van Duitse zijde geen optie was, werd getracht via de nationalistische Afrikaner pers de publieke opinie te beïnvloeden zodat een toekomstige regering van de Nationale Partij meer oog zou hebben voor de Duitse belangen in de regio dan de Engels-gezinde regering Botha. Voor Johan Visscher moet hebben gegolden dat beide organisaties hem een financiële basis en een platform boden om zijn denkbeelden uit te dragen. Met zijn Duitse netwerk deelde Johan Visscher de gemeenschappelijke vijand Groot-Brittannië. De tijdelijkheid (kortstondig en vluchtig) van deze gelegenheidscoalitie bevestigt de visie van Lester en Lambert over de aard van netwerken.³⁵⁶ Lambert en Lester gaven in hun studie uit 2006 aan dat het reizen door de imperiale ruimte nieuwe verbindingen tot stand kon brengen die kunnen leiden tot andere inzichten.³⁵⁷ Deze inzichten konden op hun beurt aan de basis staan van veranderingen in de koloniale discoursen, praktijken en gewoonten. Hoewel Johan Visscher zich na zijn terugkeer uit Zuid-Afrika niet meer fysiek door de imperiale ruimte tussen Nederland en Zuid-Afrika kon verplaatsen, deed hij dit door het aangaan van nieuwe netwerk-verbindingen wel in geestelijk opzicht. Dit heeft hem echter niet wezenlijk veranderd. Hij bleef zijn twee jeugdliefdes (het socialisme en de Afrikaners) trouw. Van een opschuiven naar een meer gematigd socialisme, mogelijk ingegeven door zijn contacten in het bourgeois NZAV/ZASM netwerk, richting de SDAP was geen sprake.³⁵⁸ Zijn identiteit lijkt zich in Arnhem en later in Bloemfontein definitief te hebben gevormd.

Hiervoor kwam ik, in lijn met Laidlaw, tot de conclusie dat de band die Johan Visscher met het NZAV/ZASM netwerk onderhield sterk te noemen was omdat er wederzijdse verplichtingen aan ten grondslag lagen. Ook leefde bij beide partijen het besef dat hun samenwerking een toegevoegde waarde kon hebben. Dergelijke verbindingen zijn minder vrijblijvend en verplichten betrokkenen tot herhaalde actie die tot het gewenste resultaat moet leiden. Dit moet ook gegolden hebben voor de verbindingen van Visscher met vertegenwoordigers van de Duitse Hilfsstelle. Ook die waren immers gebaseerd op verplichtingen. Laidlaw geeft ook aan hoe sterker de verbinding is, hoe groter de kans is dat

³⁵⁵ Zajas wijst erop dat ook Duitsland economische belangen had bij het beheer van de Zuid-Afrikaanse diamantvelden door middel van de Diamantregie maatschappij. Dit was een Duitse publiek/private joint venture van de Duitse overheid en een consortium van Duitse bedrijven. Zie in dat verband Zajas, 'German paths in the Hague', 21.

³⁵⁶ Lambert en Lester, 'Introduction', 13.

³⁵⁷ Ibidem, 15-16.

³⁵⁸ Zie in dit kader de opsomming van activiteiten die Visscher na zijn terugkeer uit Zuid-Afrika in 1906 voor de socialistische beweging en later het communisme ontplooi. Schutte, 'De marxistische correspondent van *De Burger*', 198.

iemand het netwerk in zijn voordeel kan manipuleren.³⁵⁹ Dit zien we bijvoorbeeld terug in de relatie die Visscher had met het NZAV/ZASM-netwerk. Hij slaagde er met het nodige kunst- en vliegwerk in om zijn politiek-getinte artikelen (weliswaar op persoonlijke titel) te publiceren in het NZAV-periodiek *Hollandsch Zuid-Afrika*. De apotheose was dat hij het NZAV-persbureau in 1917 geheel en al wist binnen te varen in de Duitse Hilfsstelle.

De oprichters van *De Burger* hadden in 1915 grote plannen. Een dagblad dat in een grote oplage beschikbaar zou zijn voor alle Afrikaners. Met het blad werd beoogd een ander geluid te laten horen dan de regeringsgezinde *Volksstem* uit Pretoria. Ook het wereldnieuws zou uit andere bronnen verkregen worden dan van het Britse persbureau Reuters dat men betichtte van eenzijdig pro-Britse berichtgeving. De oprichters pakten het ook gelijk voortvarend aan. Zo werd er bijvoorbeeld een drukpers aangeschaft die maar liefst 48.000 kranten per uur kon drukken.³⁶⁰ Met dit initiatief bereikten uiteindelijk ook de Afrikaners het tijdperk van de massamedia.

Dit gold in zekere zin ook voor Johan Visscher. *Hollandsch Zuid-Afrika* waarvan hij de uitgever was, kon vanwege de geringe oplage niet tot de massamedia worden gerekend. Met de oprichting van zijn eigen persbureau, betrad hij in 1915 het speelveld van de wereldwijd opererende persbureaus waarvan het Britse Reuters wel de meest bekende was. Het zou een ongelijke strijd worden. Het was de bedoeling dat Visschers persbureau *De Burger* en eventueel andere Afrikaner media van Europees nieuws zou voorzien. Voor deze nieuwsvoorziening was men in belangrijke mate afhankelijk van Reuters dat – volgens de Afrikaners – het nieuws eenzijdig pro-Brits inkleurde. Vincent Kuitenbrouwer beschrijft in zijn dissertatie *War of Words* hoe tijdens de Boerenoorlog de Nederlandse media afhankelijk waren van de professioneel opgezette Britse media en persbureaus die werkten met grote budgetten en een uitgebreid netwerk van correspondenten wereldwijd die via vele intercontinentale telegraafverbindingen met elkaar in contact stonden.³⁶¹ Dit was een decennium later nog niet wezenlijk veranderd. Simon Potter benadrukt dat netwerken in de tijd kunnen veranderen als reactie op geïnstitutionaliseerde machtongelijkheden.³⁶² Het Duitse en Afrikaner netwerk rond *De Burger* waarvan Johan Visscher deel uitmaakte zal zich hebben gevormd naar aanleiding van de machtspositie van Reuters in Zuid-Afrika.

Het eenmansbedrijf Visscher kon echter amper het hoofd boven water houden. De financiële middelen waren onvoldoende om de Afrikaners van Europees nieuws te voorzien

³⁵⁹ Laidlaw, *Colonial connections*, 14-15.

³⁶⁰ Muller, *Sonop in die suide*, 173.

³⁶¹ Kuitenbrouwer, *War of words*, 16.

³⁶² Potter, 'Webs, networks and systems', 641.

zoals het kapitaalkrachtige Reuters dat wel kon voor de Engelssprekende Zuid-Afrikaanse bevolking. Daar kwam bij dat Visschers telegrammen aan *De Burger* steevast onderworpen werden aan de Zuid-Afrikaanse (lees Britse) censuur waardoor hun nieuwswaarde snel verloren ging. Al snel werd Visscher daarom vanuit Kaapstad verzocht geen telegrammen meer te sturen.³⁶³

Wie de correspondentie van Johan Visscher uit de oorlogsjaren (1914-1918) bestudeert, ziet een ondernemer die er ondanks al zijn inspanningen er niet in slaagde zijn droom van een onafhankelijk Zuid-Afrikaans persbureau te verwezenlijken. Vaak ging het over geld zoals bijvoorbeeld de briefwisseling met Fred Dormehl (secretaris van *De Burger*). Op 23 november 1915 claimde Johan Visscher een hogere vergoeding voor de vele telegrammen die hij aan de redactie van *De Burger* verstuurde. Vanwege de onzekerheid over wat er door de censuur kwam, stuurde Visscher meer telegrammen dan was afgesproken in de hoop dat er dan in ieder geval een paar telegrammen ongecensureerd de krant zouden bereiken. Zijn vergoeding was echter gebaseerd op een gelimiteerd aantal telegrammen waardoor Visscher met hogere kosten werd opgezadeld, die *De Burger* niet wenste te vergoeden.³⁶⁴ Dan is er ook de correspondentie met Leyds. Aanvankelijk had Leyds een bijdrage van 200 gulden per maand toegezegd.³⁶⁵ Een jaar later moet hij deze bijdrage alweer intrekken omdat zijn middelen ontoereikend waren.³⁶⁶

Visscher probeerde intussen ook opdrachten van andere kranten te verwerven. De vele acquisitiebrieven getuigen hiervan.³⁶⁷ Soms bediende hij zich hierin van het quasi-Afrikaans dat hij eerder liet zien in zijn artikelen voor *De Vriend des Volks*. In zijn brief van 22 augustus 1915 aan de redacteur van *De Brandwag* geeft hij in het Afrikaans op over zijn contacten met Rabie en Du Toit en zijn arbeidsverleden bij verschillende Afrikaner kranten.³⁶⁸ Het mocht echter allemaal niet baten. Vermoedelijk waren de andere Afrikaner (dag)bladen uit de Transvaal en de Oranje-Vrijstaat meer op de hand van Botha.³⁶⁹ Een sterk anti-Brits geluid

³⁶³ Brief van het secretariaat van Naspers (moedermaatschappij van *De Burger*) aan Visscher, 2 december 1915. 'Stop kabels, continue weekly letters'. ZAH 64, 18-1.

³⁶⁴ Brief van Visscher aan Fred Dormehl (Naspers), 23 november 1915. ZAH 64, 18-1.

³⁶⁵ Brief van Visscher aan Kiewiet de Jonge van 6 november 1915 waarin hij melding maakt van de bijdrage van Leyds. ZAH 64, 18-14.

³⁶⁶ Brief van Leyds aan Johan Visscher van 7 november 2016. ZA 64, 18-7. Leyds raakte door zijn middelen heen omdat als gevolg van de oorlog een groot deel van zijn obligaties niets meer waard waren.

³⁶⁷ Visscher benaderde onder meer de bladen *Ons Vaderland* (Pretoria), *Die Brandwag* (Bloemfontein), *Het Volksblad* (Potchefstroom) en *De Volksstem*. ZAH 64, 18-5.

³⁶⁸ Brief van Visscher aan de redacteur van *Die Brandwag* van 22 augustus 1915. ZAH 64, 18-5.

³⁶⁹ Muller geeft echter aan dat ook andere Afrikaner bladen gebruik maakten van Visschers persbureau. Hij noemt in dat kader *Ons Vaderland*, *Het Westen*, *Het Volksblad* en *De Spectator*. Uit de acquisitie-brieven van Visscher in de archieven van het Zuid-Afrika huis blijkt echter dat het bij de toezending van enkele 'proef-

was voor hen uit den boze. Visscher richtte zijn pijlen echter niet alleen op Zuid-Afrika maar ook op koloniaal Indonesië waar hij met zijn persbureau de media van nieuws zou kunnen voorzien. In dat kader benaderde hij de hoofdredacteur van de *Java bode* in Batavia.³⁷⁰ Ook deze poging zou op niets uitlopen.

Het is interessant om te analyseren waarom Visschers persbureau niet van de grond kwam, ondanks zijn verwoede pogingen om ook andere kranten als klant te werven. Aan zijn vermogen om ‘te netwerken’ zal het niet gelegen hebben. Hij wist zich in zijn brieven met een voor zich sprekend curriculum vitae te presenteren als Zuid-Afrika expert waarbij hij niet schuwde om namen uit zijn Afrikaner netwerk te noemen. Zoals hiervoor aangegeven, stelt Potter dat er met de komst van de massamedia nog steeds sprake was van netwerken.³⁷¹ Toch lijkt het belang hiervan te zijn afgenomen omdat de grote en kapitaalkrachtige media en persbureaus zoals Reuters met hun systemen de markt monopoliseerden en geen nieuwe, kleinere spelers toelieten. De kanttekening van Lambert en Lester dat veel afhing van ‘how well networked one was’, lijkt in de twintigste eeuw met de komst van de massamedia beduidend aan betekenis in te boeten.

Toen het water Visscher in 1917 ten slotte aan de lippen stond besloot de NZAV met financiële steun van ZASM, het persbureau over te nemen. Ondanks dat het persbureau gebukt ging onder tegenslagen, slaagde Johan Visscher er toch in om tussen 1915 en 1922 meer dan 100 ‘brieven uit het moederland’ voor publicatie naar *De Burger* te sturen.³⁷² Deze artikelen ondervonden kennelijk minder last van de censuur dan zijn telegrammen. Niet alle artikelen werden even hoog gewaardeerd door de lezers. Dat Visscher breedsprakig kon zijn, was al eerder gebleken uit zijn analyse van de spoorwegstaking in *Hollands Zuid-Afrika*. Breedsprakigheid in combinatie met onderwerpen die weinig raakvlakken hadden met leven van de Afrikaners, bleek soms een dodelijke combinatie waardoor een aantal lezers afhaakte.³⁷³ Wat echter wel in de smaak viel, waren de artikelen waarin Visscher verslag deed van opstanden tegen het Britse koloniale rijk elders in de wereld. Uiteraard werd verslag gedaan van de onafhankelijkheidsstrijd van de Ieren en de Paasopstand in 1916.³⁷⁴ Visscher verhaalde echter bijvoorbeeld ook van rebellerende Egyptenaren en Frans-Canadezen uit

artikel’ is gebleven en dat Visscher niet als correspondent voor deze bladen ging optreden. Zie in dit verband Muller, *Sonop in die suide*, 175. ZAH 64, 18-3, 18-5, 18-6.

³⁷⁰ Brief van Johan Visscher aan de hoofdredacteur van de *Java Bode* van 17 maart 1916. ZAH 64, 18-5.

³⁷¹ Potter, ‘Webs, networks and systems’, 622.

³⁷² Muller houdt het op tussen de 100 en 200 brieven. Zie in dit verband Muller, *Sonop in die suide*, 178.

³⁷³ Muller, *Sonop in die suide*, 177. Zie ook de ‘brief uit het moederland’ van Visscher van 6 november 1917 inzake de Nederlandse bloemencultuur van 6 november 1917. ZAH 64, 2411.

³⁷⁴ Zie bijvoorbeeld de ‘brief uit het moederland’ van Visscher van 9 mei 1916 inzake de Paasopstand in Dublin. ZAH 64, 2411.

Quebec en hun streven naar onafhankelijkheid van Groot-Brittannië. Met zijn verslagen van opstanden elders in het Britse rijk droeg Visscher via *De Burger* bij aan de berichtgeving over de wereldwijd ingezette teloorgang van het Britse rijk. In die zin was *De Burger* in lijn met wat Potter over de massamedia zegt, een ‘agent of globalization’.³⁷⁵ Volgens Potter vervulden de massamedia eerder deze rol dan dat ze de aanjager waren voor de vorming van nationale identiteiten.³⁷⁶ Dit onderscheid is echter niet zo scherp te maken als we kijken naar Visschers bijdragen, voorzover deze betrekking hebben op de opstanden in het Britse rijk. Deze berichten zullen de Afrikaner nationalisten hebben geïnspireerd. Dit maakte ze tevens tot katalysator voor hun eigen nationalistische aspiraties.

Kijken we verder naar Visschers ‘brieven uit het moederland’ dan zal het niet verbazen dat Visscher regelmatig blijf gaf van een afkeer van het Britse imperialisme. Net als zijn in 1903 geschreven boek *De ondergang van een wereld*, getuigden ook de brieven regelmatig van een zwart/wit denken waar het Groot-Brittannië betreft.³⁷⁷ Het ging daarbij niet altijd om grote geopolitieke onderwerpen. Zo benadrukte Visscher in reactie op het Britse voornemen uit 1919 om oorlogsinvaliden in Zuid-Afrika aan de slag te laten gaan als diamantslijpers dat deze slijpers inferieur zouden zijn in vergelijking met de ervaren Amsterdamse slijpers en dat het beter zou zijn om hen naar Zuid-Afrika te sturen.³⁷⁸ Niet alleen waren de ‘brieven’ vaak anti-Brits, om zijn Duitse opdrachtgevers tevreden te stellen moest de Afrikaner overtuigd worden van de goede bedoelingen van Duitsland. Dit moest uiteraard in minder expliciete bewoordingen dan de manier waarop hij zijn afkeer van het Britse imperialisme verwoordde.

Dat hem dit goed afging etaleerde hij in zijn ‘brief’ voor *De Burger* van 22 maart 1917 die over het ‘Vlaams aktivisme’ ging.³⁷⁹ Om de interesse van zijn lezers te wekken benadrukte hij de overeenkomsten tussen Vlamingen en Afrikaners. Beide volkeren gingen volgens Johan Visscher gebukt onder de dominante cultuur van een ander volk. Voor de Vlamingen was dit de Franse cultuur van de Walen en voor de Afrikaners de Engelse cultuur. Onder verwijzing naar het neerslaan van de Afrikaner opstand in 1915 door de regering Botha, benadrukte hij dat in beide landen de eigen cultuur (van de Vlamingen en Afrikaners) door de regering werd ‘verraden’. Tot zover de parallel tussen beide landen die de Afrikaners zeker herkend moeten hebben. Ergens in het verhaal werd Duitsland geïntroduceerd. Dit land

³⁷⁵ Potter, ‘Webs, networks and systems’, 623.

³⁷⁶ Ibidem.

³⁷⁷ Visscher, *De ondergang van een wereld*.

³⁷⁸ ZAH 64, 2411.

³⁷⁹ Ibidem.

zou volgens Visscher nimmer accepteren dat het Vlaamse volk na de Eerste Wereldoorlog zou terugkeren onder de Waalse (lees Franse) heerschappij. Staatskundig zou België na de oorlog een unie moeten vormen van twee landen in plaats van een één en ondeelbaar België. De Afrikaner lezers zullen hier ongetwijfeld het ‘tweestromen’- beleid van Hertzog in hebben herkend. Na lezing van Visschers artikel zou de lezer van *De Burger*, niet geheel toevallig, wel eens tot de conclusie kunnen komen dat Duitsland, net als met de Vlamingen, ook met de Afrikaners het beste voor had, zonder dat dit door Visscher werd geëxpliciteerd. Niet alleen moet het artikel de Afrikaners hebben aangesproken, Visscher hield er ook zijn Duitse opdrachtgevers tevreden mee zonder dat hij in Nederland (formeel) kon worden aangesproken op een pro-Duitse houding. Het artikel was immers slechts een weergave van de Duitse stellingname inzake België en bevatte niet de mening van Visscher. We zien hier dat het Duitse netwerk en het netwerk van nationalistten elkaar versterkten via het knooppunt Visscher. Anderzijds zien we ook dat er, zoals Laidlaw stelt, spanningen ontstonden als netwerken met tegenstrijdige belangen samenkomen. De belangen van de NZAV/ZASM (het Nederlandse belang) en de Afrikaner nationalistten liepen uiteen. Waar de belangen dreigden te botsen via het ‘knooppunt Visscher’, wist hij de zaken zodanig te sturen dat dit nimmer tot grote problemen leidde.

Schutte geeft aan dat Visschers bijdragen voor *De Burger* in Nederland niet altijd werden gewaardeerd.³⁸⁰ Samengevat werden hem partijdigheid, gebrek aan vaderlandsliefde, anti-kolonialisme en anti-imperialisme verweten. Van Zuid-Afrikaanse zijde werden hem nimmer deze verwijten gemaakt. De verwijten moeten worden gezien in het licht van het streven van de NZAV en de ZASM om de Nederlandse invloed in Zuid-Afrika te vergroten. Het op het negentiende-eeuwse idee van stamverwantschap gebaseerde Nederlandse cultureel imperialisme in Zuid-Afrika was binnen deze organisaties nog steeds actueel en zou pas in het volgende decennium plaats maken voor een meer realistische visie. Het zou dan ook tot 1924 duren voordat het portret van Jan van Riebeeck (als symbool van de stamverwantschap) niet meer op de ‘cover’ van *Hollandsch Zuid-Afrika* zou staan. Een voorbeeld van hoe Visscher in zijn ‘brieven uit het moederland’ stevig kon afwijken van de officiële NZAV / ZASM- lijn blijkt uit de briefwisseling met Kiewiet de Jonge uit 1915 over een ‘brief’ van Visscher over de ‘Djambi-concessie’.³⁸¹

In 1915 werd de Nederlandse mijnwet op voorstel van de socialisten in het parlement gewijzigd waardoor de staat het recht kreeg om de olievelden in koloniaal Indonesië

³⁸⁰ Schutte, ‘De marxistische correspondent van *De Burger*’, 199.

³⁸¹ Kiewiet de Jonge had namens de NZAV zitting in de Commissie van Toezicht van het persbureau.

(waaronder de residentie Djambi) te exploiteren. De eerder aan Shell verleende concessie kwam hiermee te vervallen. Visscher bejubelde deze socialistische overwinning in zijn artikel voor *De Burger*. Kiewiet De Jonge deelde deze vreugde echter niet en liet dit Visscher per brief weten.³⁸² Kort gezegd verweet hij Visscher met zijn kritiek op Shell een gebrek aan nationale trots. De Nederlandse belangen in Zuid-Afrika waren hiermee niet gediend temeer omdat het artikel een bres sloeg in het idee van stamverwantschap dat de basis vormde voor de bevordering van de Nederlandse belangen in Zuid-Afrika. De bres bestond hieruit dat Nederland en Shell in koloniaal Indonesië net zo imperialistisch handelden als de Britten in Zuid-Afrika. Visscher beantwoordde de brief twee dagen later.³⁸³

In zijn verweer benadrukte hij dat Shell geen Nederlandse onderneming was. Het opereren van Shell was Nederland derhalve niet aan te rekenen. Ook gaf hij aan blij te zijn met de overwinning van de socialisten in de Tweede Kamer. Wel zou hij voortaan proberen meer objectief te schrijven.³⁸⁴ Hij begreep ook dat zijn persoonlijk oordeel moest wijken voor een meer ‘algemeen Nederlandsch standpunt’.³⁸⁵ Graag zou hij van Kiewiet de Jonge vernemen indien hij in de toekomst weer in zijn oude fout mocht vervallen. Dit alles deed echter niet af aan het feit dat hij van *De Burger* geen commentaar op zijn artikel had mogen ontvangen, zo liet hij Kiewiet de Jonge terloops nog weten.³⁸⁶

Ook hier zien we weer het gebruikelijke patroon in de briefwisselingen. Met beleefdheidsfrases ingeklede verwijten werden door Visscher nederig beantwoord met de belofte het in de toekomst beter te zullen doen. Dit patroon bevestigt dat de relaties die Visscher met de NZAV onderhield, kijkend naar Laidlaw, asymmetrisch van aard waren. Dit stond echter niet in de weg aan het feit dat Visscher er regelmatig blijk van gaf meer op te hebben met de belangen van de Afrikaners dan met die van de ‘BV Nederland’ waar de NZAV en de ZASM voor stonden. Beide netwerken (NZAV/ZASM en het Afrikaner netwerk) met tegengestelde belangen raakten elkaar weliswaar in de persoon van Visscher, toch leidde het ondanks wat gemor aan Nederlandse zijde niet tot grote problemen omdat de NZAV de Afrikaners niet voor het hoofd wilde stoten.

De kritiek van Kiewiet de Jonge werd van Afrikaner zijde nimmer gehoord, zo stelt Schutte terecht.³⁸⁷ Schutte zoekt de oorzaak hiervan in het gegeven dat de overeenkomsten tussen Visschers socialisme en het Afrikaner nationalisme kennelijk groot waren. Dit is juist,

³⁸² Brief Kiewiet de Jonge aan Visscher van 8 december 1915. ZAH 64, 18-14.

³⁸³ Brief Visscher aan Kiewiet de Jonge van 10 december 1915. ZAH 64, 18-14.

³⁸⁴ Ibidem.

³⁸⁵ Ibidem.

³⁸⁶ Ibidem.

³⁸⁷ Schutte, ‘De marxistische correspondent van *De Burger*’, 199.

maar belangrijker lijkt het mij dat het wijzigen van de Nederlandse mijnwet de Afrikaner lezer maar matig heeft kunnen boeien. Wellicht dat Visschers kritiek op het Nederlandse imperialisme in Zuid-Afrika juist wel op prijs werd gesteld.

Als laatste dan nog een opmerking over Johan Visschers situatie in 1921. Hij zat aan de grond en net als in 1895 zag hij emigratie naar Zuid-Afrika als een mogelijke reddingsboei. Lambert en Lester stellen dat veel afhing van iemands netwerk.³⁸⁸ Dat Visschers leven als een kaartenhuis instortte, heeft veel, zo niet alles te maken met zijn netwerken die hem in de steek lieten (NZAV/ZASM en de Afrikaner nationalisten) of simpelweg ophielden te bestaan (het Duitse netwerk). Het socialisten-netwerk bleef over. Zijn bestaan zou hij de rest van zijn leven vormgeven door middel van dit netwerk.

4.6 Tussenconclusie

In dit hoofdstuk heb ik een beeld geschetst van Johan Visschers netwerken in de periode 1909-1923 (voorzover relevant in relatie tot Zuid-Afrika) Ik heb de feiten op een rij gezet en heb mij verdiept in de rol van Johan Visscher als knooppunt in deze netwerken. Ook heb ik mij afgevraagd hoe en waarom Visscher in deze rol terecht was gekomen. Dit was (in Nederland en Duitsland) zeker niet vanzelfsprekend, gelet op zijn politieke voorkeur die algemeen bekend was. Welke invloed hadden zijn netwerken op de Zuid-Afrikaanse politiek en wat was zijn aandeel daarin?

In de literatuur wordt deze vraag vaak vanuit een institutioneel perspectief beantwoord en daarmee beperkt tot bijvoorbeeld de invloed van Nederland of de pro-Boer organisaties in het algemeen. Het probleem daarbij is dat effecten van cultuuroverdracht zich moeilijk laten becijferen. Schutte en De Graaff zijn van oordeel dat de Nederlandse invloed op het Afrikaner nationalisme in de twintigste eeuw beperkt was.³⁸⁹ Het Afrikaner nationalisme was allereerst een product van de Zuid-Afrikaanse geschiedenis, van de ontwikkelingen en gebeurtenissen in Zuid-Afrika zelf, aldus Schutte.³⁹⁰ Wel ziet hij dat het Nederlandse nationalisme, met name in het laatste kwart van de negentiende eeuw, heeft bijgedragen tot de groei, formulering en intellectuele ontwikkeling van het Afrikaner nationalisme. In het bijzonder de Nederlandse opstand tegen Spanje en het gevoel door God uitverkoren te zijn, waren elementen uit de Nederlandse geschiedenis die als inspiratiebron dienden voor de Afrikaner mythes zoals De Groote Trek en de strijd tegen de Britten. Nederlandse intellectuelen hebben daarnaast ook in

³⁸⁸ Lambert en Lester, 'Introduction', 29.

³⁸⁹ Schutte, *Nederland en de Afrikaners*, 200. De Graaff, *De mythe van de stamverwantschap*, 299-323.

³⁹⁰ Schutte, *Nederland en de Afrikaners*, 200.

belangrijke mate bijgedragen aan de ontwikkeling van de Afrikaner geschiedschrijving. Nederland lijkt aan het eind van de negentiende eeuw de intellectuele gereedschapskist te hebben aangereikt waarmee de Afrikaners zelf hun nationale huis en identiteit konden bouwen.

Het lijkt erop dat de traditionele netwerken van pro-Boer organisaties zoals de NZAV na de Boerenoorlog weinig tot geen invloed meer hebben gehad op de verdere ontwikkeling van het Afrikaner nationalisme. Ook kwam er een einde aan de Nederlandse invloed die Nederlanders in de negentiende eeuw hadden. Deze invloed was het gevolg van het feit dat zij deel uitmaakten van de regering Kruger of werkzaam waren bij Nederlandse bedrijven als de NZASM. Waarschijnlijk hebben de pro-Boer organisaties hun invloed kunnen laten gelden via deze Nederlanders of Nederlandse instellingen in Zuid-Afrika. Deze netwerken kwamen echter ten einde met de Boerenoorlog en knooppunten tussen de netwerken in Nederland en Zuid-Afrika zoals Leyds vielen grotendeels weg. In plaats daarvan kwamen er Afrikaner netwerken zoals die rond de 'Helpmekaar-actie'. De naam is veelzeggend. Hulp van buitenaf werd niet op prijs gesteld. In dit klimaat ontwikkelde de Afrikaner identiteit zich in de twintigste eeuw verder. De grote Nederlandse verhalen zoals de Opstand kregen in dat kader een 'couleur locale'.

Daarnaast was, zoals ik hiervoor in hoofdstuk twee heb aangegeven, het 'völkisch denken' van onder meer Fichte een bron van inspiratie. Schutte gaat uitgebreid in op de invloed die er van het Nederlandse neo-calvinisme van Abraham Kuyper is uitgegaan op het Afrikaner nationalisme. De vraag is beladen in verband met de invoering van de Apartheid door de Nationale Partij. Schutte komt tot de conclusie dat 'zowel in principiële fundering en praktische vormgeving als in feitelijke functionering en uitwerking het Nederlandse neo-calvinisme wezenlijk verschilde van het Afrikaner nationalisme'.³⁹¹ Het neo-calvinisme kon volgens hem daarom niet de geestelijk vader van de Apartheid zijn. Overigens verschijnen er vandaag de dag nog steeds studies waarin het vaderschap wordt ontkend onder aanwijzing van de vermeende echte vader. Een voorbeeld hiervan is het in 2016 verschenen boek *Apartheid. Britain's bastard child* van de Zuidafrikaanse psychologe Helene Opperman-Lewis.³⁹² In dit boek wordt Groot-Brittannië het vaderschap in de schoenen geschoven omdat het ontstaan van de Apartheid het gevolg zou zijn van het Britse optreden jegens de Afrikaners tijdens en na de Boerenoorlog.

³⁹¹ Schutte, *Nederland en de Afrikaners*, 199.

³⁹² H. Opperman-Lewis, *Apartheid. Britain's bastard child* (Kaapstad 2016).

Ook De Graaff oordeelt dat de Nederlandse invloed op het Afrikaner nationalisme gering is. Hij meent zelfs dat het Afrikaner nationalisme zich gedurende de eerste dertig jaar van de twintigste eeuw ‘in het algemeen allergisch toonde voor de Nederlandse invloeden’.³⁹³ De Nederlandse cultuur zou de Afrikaner ‘volksliefde’ niet bezitten.³⁹⁴ De Graaff spreekt van een ‘anti-Nederlandse inslag die onder een breed Afrikaner publiek leefde. Binnen het proces van ethnische mobilisatie en de daarbij behorende beklemtoning van (de waarde) van de eigen volksidentiteit pasten geen expliciete uitingen van Hollanderliefde door nationalistische leiders’.³⁹⁵ Muller meent dat Visscher ondanks zijn breedsprakigheid de nodige toegevoegde waarde heeft gehad voor *De Burger*.³⁹⁶ Visscher zorgde voor een nieuwe benadering van de buitenlandse nieuwsgaring waardoor de krant meer feitenkennis kreeg met betrekking tot internationale ontwikkelingen. Als journalist vond hij echter dat Visscher niet beschikte over een sterk ontwikkeld beoordelingsvermogen.³⁹⁷ Ook zou hij onberekenbaar zijn.

Dat ‘de brieven uit het moederland’ door de lezers van *De Burger* echter wel op prijs werden gesteld blijkt uit een brief van H.A.Fagan, die als secretaris van het oprichterscomité en later als assistent redacteur bij de krant werkzaam was.³⁹⁸ Fagan gaf aan zeer tevreden te zijn met de inbreng van Visscher. Soortgelijke berichten kreeg Pont in 1919 van de zijde van *De Burger* te horen tijdens zijn bezoek. Zajas ten slotte benoemt de samenwerking tussen Visscher en de Duitse organisaties tijdens de Eerste Wereldoorlog als het meest succesvolle project dat in het kader van het fonds ‘südafrikanische Propaganda’ werd gefinancierd.³⁹⁹ Enige relativering is echter wel op zijn plaats. De succesvolle samenwerking stak schril af tegen het grote aantal flagrante Duitse mislukkingen.

Samenvattend moeten we op basis van de voornamelijk Nederlandse literatuur concluderen dat de Nederlandse invloed op het Afrikaner nationalisme zich voornamelijk beperkte tot het aanreiken van de kaders waarbinnen het zich kon ontwikkelen. Deze basis werd gelegd aan het eind van de negentiende eeuw. Ten onrechte zou hieruit kunnen worden afgeleid dat er van Visschers ‘brieven’ weinig of geen enkele invloed is uitgegaan. Hiervoor gaf ik aan dat de effecten hiervan zich niet eenvoudig laten becijferen net zo min als hun betekenis voor de politieke ontwikkelingen in Zuid-Afrika. In antwoord op de onderzoeksvraag kan echter wel worden gezegd dat Visschers ‘brieven’ via zijn netwerk rond

³⁹³ De Graaff, *De mythe van de stamverwantschap*, 320.

³⁹⁴ Ibidem, 319.

³⁹⁵ Ibidem, 310.

³⁹⁶ Muller, *Sonop in die suide*, 178.

³⁹⁷ Ibidem, 171.

³⁹⁸ Brief van Fagan aan Visscher van 13 oktober 1916. ZAH 64,18-4.

³⁹⁹ Zajas, ‘German paths in the Hague’, 31.

De Burger een rol hebben gespeeld in de politieke ontwikkelingen in Zuid-Afrika. De grote rol en betekenis die deze nationalistische krant heeft gehad bij de verdere ontwikkeling van het nationalisme in Zuid-Afrika wordt in de literatuur bevestigd.⁴⁰⁰ Hieraan heeft Johan Visscher met zijn bijrol een zekere bijdrage geleverd. Hij schreef meer dan 100 ‘brieven’ en had door publicatie van deze brieven in *De Burger* een podium. Ook werden zijn bijdragen gewaardeerd door zijn opdrachtgevers bij *De Burger* en belangrijker, de lezers stelden zijn bijdragen op prijs. Niet alles was even interessant voor de lezers. Berichten over het vermeende verval van het Britse koloniale rijk werden echter steevast door hen gewaardeerd. Kritiek op het Britse imperialisme en in een enkel geval het Nederlandse (de ‘Djambi-brief’ bijvoorbeeld) zullen in goede aarde zijn gevallen. Hiervoor beschreef ik Visschers inbreng als het stapelen van kooltjes die het nationalisme vuur soms deden oplaaien. Deze rol was hem op het lijf geschreven met zijn jarenlange ‘agit-prop’-ervaring in de socialistische beweging. De hiervoor geciteerde uitspraak van Pont dat de Afrikaners niets meer van Nederland nodig hebben, heeft er wellicht toe geleid dat de Nederlandse invloed te zeer is beoordeeld vanuit het perspectief van de Nederlandse pro-Boer organisaties en dat de ‘kooltjes’ die Visscher op het vuur stapelde over het hoofd werden gezien. Daarbij komt dat diezelfde ‘kooltjes’ ook hebben bijgedragen aan het groeiend zelfbewustzijn van de Afrikaners. Pont zal dit hebben gesignaleerd, waarna hij zijn conclusie trok.

Wat maakte nu dat Johan Visscher wel kon doordringen tot de Afrikaner nationalist en de NZAV keer op keer zijn neus zou stoten? Dit deed zich bijvoorbeeld nog in 1918 voor toen de ZASM haar wens tot naamswijziging van het in Zuid-Afrika gelegen ‘Zuid-Afrikaansch Hospitaal’ tot ‘Hollandsch Zuid-Afrikaansch Hospitaal’ moest inslikken.⁴⁰¹ Muller refereert aan Visschers reputatie onder de Afrikaners die een belangrijke rol heeft gespeeld bij de werving van een buitenlandse correspondent voor *De Burger*.⁴⁰² Muller verwijst naar Visschers journalistieke verleden bij de Afrikaner kranten. Bij *De Burger* was men dan ook al snel tot de conclusie gekomen dat ‘op hom [...] gevolglik gesteun sou kon word om *De Burger* tydens die moeilike oorlogsjare van oorsese nuus te voorsien’.⁴⁰³ Het citaat is van belang. De journalistieke kwaliteiten van Visscher waren niet doorslaggevend (Muller trekt ze zelfs in twijfel).⁴⁰⁴ Wat vooral telde was dat men op hem kon steunen. Zoals hij eerder werd vertrouwd door Rabie, Du Toit en andere Afrikaner nationalist, zo

⁴⁰⁰ Muller, *Sonop in die suide*.

⁴⁰¹ De Graaff, *De mythe van de stamverwantschap*, 155.

⁴⁰² Muller, *Sonop in die suide*, 171.

⁴⁰³ Ibidem.

⁴⁰⁴ Ibidem.

vertrouwden de lezers van *De Burger* hem omdat zijn liefde voor de Afrikaners oprecht was. Dat zijn bijdragen werden gepubliceerd onder de, vanuit Afrikaner nationalistisch perspectief gezien, wat onhandige titel ‘brieven uit het moederland’ deed hier niet aan af. Hij deelde hun ‘volksliefde’. Misschien was hij niet een van hen, een Hollander was hij in hun ogen zeker ook niet en niet onbelangrijk, hij had geen verborgen agenda zoals de NZAV die wel had. Zijn diepgewortelde anti-imperialisme trof zowel Groot-Brittannië als Nederland. Dit maakte dat hij geen afbreuk deed aan het Afrikaner nationalistische discours maar het eerder versterkte, waardoor hij bijdroeg aan de ‘mobilisatie der volkseenheid’.

De uitkomsten van dit onderzoek naar de netwerken van Johan Visscher en hun betekenis voor de politieke ontwikkelingen in Zuid-Afrika bevestigen het –door Lester en Lambert gesignaleerde - belang van netwerkonderzoek. Het onderzoek werpt een nieuw en aanvullend licht op de historiografie met betrekking tot de Nederlandse invloed op de ontwikkeling van het Afrikaner nationalisme. Via het knooppunt Visscher kregen de Afrikaners een ander beeld van wat er in de wereld speelde dan via het eenzijdig Brits georiënteerde Reuters. Het uit andere bronnen afkomstige nieuws met achtergronden over het verzet elders in de Britse imperiale ruimte zal hen geïnspireerd hebben en hebben bijgedragen aan het proces van natievorming. Dit proces zou eindigen met een langdurige dominantie van de Nationale Partij in de Zuid-Afrikaanse politiek in de twintigste eeuw. In meer algemene zin maakte het proces van natievorming van de Afrikaners deel uit van het proces van veranderingen in het Britse koloniale rijk. Daarnaast mondde dit proces uit in de Balfour-verklaring van 1926 waarin werd gesteld dat het Verenigd Koninkrijk en de dominions (waaronder Zuid-Afrika) gelijkwaardige gebieden zijn die op geen enkele manier aan elkaar ondergeschikt zijn.

Dat Visschers invloed onder de radar is gebleven, lijkt mij het gevolg van het feit dat in de Nederlandse literatuur de invloed op de politieke ontwikkelingen in Zuid-Afrika voornamelijk vanuit Nederlandse institutionele kaders is onderzocht. Deze kaders bestonden in belangrijke mate uit de bekende nationale pro-Boer organisaties. Het individu Visscher dat min of meer zijn eigen gang ging, is daardoor onderbelicht gebleven. Visschers vergaande persoonlijke associatie met de Afrikaner nationalisten en zijn Duitsgezinde houding maakt dat hij moeilijk in nationale kaders was in te passen. De meergenoemde door Storm beschreven ‘valkuil van het methodologisch nationalisme’ lijkt zich hier voor te doen.⁴⁰⁵

⁴⁰⁵ Eric Storm, ‘The spatial turn and the history of nationalism’.

Door het individu Visscher als vertrekpunt te nemen overstijgt dit netwerkonderzoek de grenzen van de natiestaat en de, als concept, eveneens nationaal gefundeerde imperiale ruimte. Dat Visscher moeilijk in nationale kaders was te passen, maakte ook dat hij soms onberekenbaar werd gevonden.⁴⁰⁶ Niet alleen was hij tijdens zijn illegale bootreis in 1895 letterlijk een verstekeling, zijn rol in verschillende netwerken met vaak tegengestelde belangen, maakte hem ook figuurlijk tot een verstekeling tussen Nederland en Zuid-Afrika.

Wie echter de moeite had genomen zijn in 1903 geschreven boek *De ondergang van een wereld* te lezen, wist waar hij met Visscher aan toe was en zal zijn vermeende onberekenbare oprispingen hebben kunnen plaatsen. Visschers blik op de wereld was na 1903 niet noemenswaardig meer veranderd. Schutte meent dat hij later milder zou zijn geworden.⁴⁰⁷ Ik geloof het niet. Hij bleef zich tot aan zijn dood in 1945 vanaf de linkerflank van de socialistische beweging (communisme) onvermoeibaar inzetten voor een rechtvaardige maatschappij. Hij bleef publiceren en reisde begin jaren dertig zelfs af naar Moskou waar hij geruime tijd als vertaler werkzaam was.⁴⁰⁸ Ook maakte hij scholingscursussen voor de Marxistische Arbeiders School. In 1945 werd de Nederlandse hongerwinter hem fataal en overleed hij op 73-jarige leeftijd. De toen nog illegale *Waarheid* herdacht hem uitgebreid met onder meer de volgende woorden: ‘Wij zullen zijn lange gestalte, met de markante kop en de weelderige grijze haren niet meer temidden van ons zien verschijnen’. Rust zacht, oude Johan’.⁴⁰⁹

Tot slot nog een opmerking over de door Visscher gewenste socialistische maatschappij die er niet kwam in Zuid-Afrika. Hoewel hij de nationalistische leider Hertzog in 1914 al een ‘democratisch torie’ noemde, moet hij toch hebben gehoopt dat Zuid-Afrika de Russische en Duitse voorbeelden zou volgen. Schutte geeft hiervoor als belangrijkste oorzaak dat de kerk geen communisme wilde. Ik denk dat er nog iets anders speelde. Onder de Afrikaners waren weliswaar veel ‘armblankes’ maar dat wil nog niet zeggen dat zij zich wilden spiegelen aan het proletariaat in Europa. Zelf zagen zij zich in ieder geval niet als proletariaat. Het koloniale discours en de hiermee samenhangende angst om te degenereren stond hieraan in de weg. Het was alleen al daarom ondenkbaar dat de ‘armblankes’ een revolutie zouden ontketen. Wat dat betreft had vakbondsleider Hessel Poutsma het in 1915 goed gezien toen hij, sprekend voor een gehoor van Amsterdamse vakbondsleden, de zwarte bevolking van Zuid-Afrika het echte proletariaat noemde. Wellicht verblindt door de

⁴⁰⁶ Zie in dit kader bijvoorbeeld Muller. Muller, *Sonop in die suide*, 171.

⁴⁰⁷ Schutte, *Nederland en de Afrikaners*, 83.

⁴⁰⁸ Morriën, ‘Visscher, Johannes’, 139-140.

⁴⁰⁹ *De Waarheid*, 14 maart 1945.

‘volksliefde’ wilde Johan Visscher dit niet zien. Na 1921 lijkt hij het hoofdstuk Zuid-Afrika te hebben afgesloten. Het land en de Afrikaners konden het zonder zijn liefde verder wel alleen af.

Conclusie

In dit onderzoek heb ik de vraag gesteld welke rol Johan Visschers netwerken - als bedoeld in de onderzoeken van Lambert en Lester, Laidlaw en Potter - hebben gespeeld in de politieke ontwikkelingen in Zuid-Afrika, gedurende de periode 1909-1923. Voor de beantwoording van deze vraag heb ik Visschers levensgeografie proberen te volgen en in kaart te brengen. Het begrip levensgeografie laat zich omschrijven als een levensverhaal dat in een ruimtelijke dimensie is geplaatst. Met het volgen van zijn levensgeografie heb ik een beeld gekregen van zijn leven dat zich voor een belangrijk deel afspeelt in de imperiale ruimte. Dit is een dynamische ruimte waarin moederland en kolonie elkaar beïnvloeden en vormen. Tijdens Visschers leven bestond er een imperiale ruimte tussen Nederland en Zuid-Afrika ondanks dat Zuid-Afrika geen deel uitmaakte van het Nederlandse koloniale rijk.

Door zijn emigratie naar Zuid-Afrika in 1895 kwam Visscher in contact met Afrikaner nationalist en ging hij deel uitmaken van hun netwerk. Niet alleen bracht het hem nieuwe inzichten, het zou ook de basis vormen van waaruit hij in staat was hun nationalistisch discours te versterken. We zien hier – zoals Lambert en Lester stellen - dat levensgeografieën betekenisvolle verbindingen vormen die bijdroegen aan het proces van voortdurende veranderingen in het koloniale rijk. Binnen de imperiale ruimte tussen Nederland en Zuid-Afrika was de opkomst van het Afrikaner nationalisme een van de belangrijkste veranderingen tijdens Visschers leven. Hoewel het onderzoek zich beperkt tot de periode 1909-1923, waarin Visscher in dienst was bij de NZAV en het Afrikaner nationalisme in een stroomversnelling kwam, heb ik gemeend dat ik de voorafgaande fase in zijn leven niet buiten beschouwing mocht laten omdat het inzicht geeft in belangrijke, en voor het onderzoek relevante, keuzes die hij later in zijn leven zou maken. Voorafgaand aan zijn emigratie naar Zuid-Afrika stond zijn leven in dienst van het socialisme en de strijd voor een meer rechtvaardige samenleving. Deze ervaring moet bepalend zijn geweest voor zijn latere vergaande associatie met de Afrikaner nationalist in hun streven naar emancipatie van het Afrikaner volk en de verheffing van de ‘armblankes’.

Vanaf 1909 zou Johan Visscher in dienst treden bij de NZAV en voor deze pro-Boer organisatie het maandblad *Hollandsch Zuid-Afrika* uitgegeven. Hij maakte deel uit van dit NZAV-netwerk. Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog zou ook voor Johan Visscher grote gevolgen hebben. In 1914 werd zijn band met de Afrikaner nationalist versterkt toen hij werd gevraagd als buitenland correspondent voor het nieuwe nationalistische Afrikaner

dagblad *De Burger*. Een jaar later kwam hij in contact met de Duitse diplomatieke dienst en zou hij voor de Duitse Hilfstelle zijn correspondentschap voor *De Burger* gebruiken om de Afrikaners van ‘Deutschfreundliche’ berichten te voorzien. Een immer aanwezige factor was zijn alombekende reputatie als publicist voor de socialistische beweging. In dit onderzoek spelen deze vier netwerken een belangrijke rol. Het is enigszins paradoxaal dat juist de combinatie van deze netwerken met uiteenlopende belangen maakte dat Visscher door middel van het Afrikaner nationalistische netwerk rond *De Burger* invloed kon uitoefenen op de politieke ontwikkelingen in Zuid-Afrika. Alle vier de netwerken kwamen samen in het knooppunt Visscher. Door middel van dit knooppunt werden informatie en ideeën uitgewisseld en was er sprake van synergie. Volgens Laidlaw kan de integratie van netwerken ertoe leiden dat de netwerken elkaar ondermijnen of juist versterken. Hoewel de belangen van de netwerken waarvan Visscher deel uitmaakte ten dele tegengesteld waren, valt op dat ze elkaar niet noemenswaardig ondermijnden. Soms versterkten ze elkaar ook. Dit was zeker het geval toen tijdens de Eerste Wereldoorlog de Duitse Hilfstelle door toedoen van Johan Visscher de beschikking kreeg over het persbureau van de NZAV. Dit stelde Duitsland in staat de publieke opinie in Nederland en Zuid-Afrika te beïnvloeden. Van een noemenswaardige ondermijning van het NZAV-netwerk als gevolg van de Duitse ‘overname’ van het persbureau is niet gebleken.

Dat Visscher als knooppunt kon functioneren en in staat werd gesteld om zijn diensten als publicist aan te wenden voor organisaties met een uiteenlopende en een soms ook tegengestelde visie op de politieke ontwikkelingen in Zuid-Afrika en de toekomst van het land, is het gevolg van het feit dat hij door middel van de netwerken waarvan hij deel uitmaakte ‘iets te bieden had’. Andersom hadden de organisaties ook hem iets te bieden in de vorm van een nieuw netwerk, invloedrijke contacten en een honorarium. In aanvulling op Laidlaws definitie van sterke verbindingen in een netwerk, ben ik van mening dat het niet zozeer de wederzijdse juridische verplichtingen waren die de band tussen Visscher en het netwerk sterk maakten, maar het potentieel aan toegevoegde waarde dat men in elkaar zag. Dat de netwerken elkaar niet ernstig ondermijnden is niet vanzelfsprekend waar netwerken met verschillende belangen bij elkaar kwamen. Visschers geestelijke lenigheid speelde hierbij een belangrijke rol. En waar nodig, nam hij strikte geheimhouding in acht. Zo was hij in staat om het NZAV-persbureau deel uit te laten maken van de Duitse propaganda-organisatie de Hilfstelle. Zijn voorkeur voor het socialisme stak hij, gezien de vele publicaties in de Nederlandse linkse pers, echter niet onder stoelen of banken. Dit geldt ook voor zijn tweede

jeugdliefde, het Afrikaner volk. Hiervan had hij in 1903 al blijk gegeven door middel van zijn in de Troelstra-reeks verschenen boek *'De Ondergang van een wereld'*.

De tegengestelde belangen botsten soms. Zijn artikel over de spoorwegstaking in *Hollandsch Zuid-Afrika* uit 1914 was hiervan een goed voorbeeld. Toch was het voor de NZAV geen reden om hem de deur te wijzen. Vermoedelijk was zijn toegevoegde waarde te groot en wist hij precies wanneer hij gas terug moest nemen om niet uit de bocht te vliegen. Ik noemde hiervoor al zijn geestelijke lenigheid. Hij beschikte over een kameleon-achtig aanpassingsvermogen. De liefde voor de Afrikaners was echter oprecht. Hij associeerde zich in vergaande mate met hen. Dit blijkt wel als hij zich het Afrikaans eigen maakt om in deze taal te publiceren. Hij transformeerde hierdoor min of meer tot een 'regte Afrikaner' en kon hierdoor deel uitmaken van dit netwerk. Lester geeft aan dat netwerken niet louter verbindingen waren maar dat ze ook de (re)productie en circulatie van denkbeelden over ras faciliteerden. Dit zien we ook terug in het denken van Johan Visscher. In zijn denken over raciale verhoudingen lijkt hij sterk te zijn beïnvloed door het koloniale discours van de Afrikaners.

Ik heb Visschers netwerken geduid als netwerken van verliezers. Zuid-Afrika zou niet socialistisch worden en zowel Duitsland als Nederland (de NZAV) zouden geen rol van betekenis meer hebben in de politieke en culturele ontwikkelingen in Zuid-Afrika. De enige winnaar was het Afrikaner netwerk rond *De Burger*. Lambert en Lester wezen erop dat het netwerken onderling verschillen in de mate waarin zij in staat waren om macht en invloed te genereren. Het succes van koloniale projecten hing volgens hen grotendeels af van de mate hoe effectief iemands netwerk was. Hoewel de inlijving van het NZAV-persbureau voor de Duitse Hilfstelle een succes was, staat dit in schril contrast tot de vele mislukte projecten die door deze dienst tijdens de Eerste Wereldoorlog werden ondernomen. De 'spionage-affaire' waar ook Johan Visscher bij betrokken was spreekt in dit opzicht boekdelen. Ook het netwerk van de NZAV was weinig effectief in haar strategie het Nederlandse belang in Zuid-Afrika te bevorderen, mede omdat het te lang bleef vasthouden aan het negentiende eeuwse ideaal van stamverwantschap en niet in staat was tijdig de signalen uit Zuid-Afrika te interpreteren, waaruit overduidelijk bleek dat de Afrikaners 'niets meer van ons nodig hadden'. Het netwerk van Afrikaner nationalist wist daarentegen de kansen die de Eerste Wereldoorlog bood te benutten door een effectief netwerk dat via sociale acties zoals de 'Helpmekeer actie' de nationalistische beweging momentum gaf. Verdere institutionalisering van het netwerk in de media (*De Burger*) en de politiek (de Nasionale Party) volgden en droegen bij aan het succes.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog zou de Nationale Partij haar electoraat zien groeien en een dominante factor worden in de Zuid-Afrikaanse politiek. Welk aandeel had Johan Visscher hierin? Als buitenland correspondent van de nationalistische spreekbuis *De Burger* was hij tijdens de Eerste Wereldoorlog in staat de Afrikaners van nieuws te voorzien dat niet uit de pro-Britse koker van het persbureau Reuters kwam. Door te berichten over de teloorgang van het Britse imperium elders in de wereld, zoals bijvoorbeeld over de Paasopstand in Ierland in 1916, stak hij de Afrikaner lezers van *De Burger* een hart onder de riem en hield hij hen voor dat hun ‘mobilisatie der volkseenheid’ niet voor niets zou zijn. Met zijn verslagen van opstanden elders in het Britse rijk droeg Visscher via de *De Burger* bij aan de berichtgeving over de wereldwijd ingezette teloorgang van het Britse rijk. In die zin was *De Burger*, in lijn met wat Potter over de massamedia zegt, een ‘agent of globalization’. Volgens Potter vervulden de massamedia eerder deze rol dan dat ze de aanjager waren voor de vorming van nationale identiteiten. Dit onderscheid is echter niet zo scherp te maken als we kijken naar Visschers bijdragen, voorzover deze betrekking hadden op de opstanden in het Britse rijk. Deze berichten zullen de Afrikaner nationalisten hebben geïnspireerd en hebben bijgedragen in de vorming van hun nationale identiteit. Dit maakte ze tevens tot katalysator voor hun eigen nationalistische aspiraties.

Effecten van cultuuroverdracht laten zich moeilijk in cijfers vatten. Dit geldt ook voor de vraag welke betekenis Visscher en zijn netwerken hebben gehad voor de politieke ontwikkelingen in Zuid-Afrika van 1909 tot 1923. In antwoord op de onderzoeksvraag kan echter wel worden gezegd dat Visscher als correspondent van de nationalistische krant *De Burger* met zijn ‘brieven uit het moederland’ een rol heeft gespeeld in de politieke ontwikkelingen in Zuid-Afrika en de verdere ontwikkeling van de Afrikaner nationalistische beweging. Door middel van zijn netwerk rond *De Burger* was hij in staat meer dan meer dan 100 van dergelijke ‘brieven’ te schrijven en een groot publiek hiermee kennis te laten maken. Zijn ‘brieven’ voor de lezers van *De Burger* werden gewaardeerd en moeten kooltjes op het vuur van de Afrikaner nationalisten zijn geweest die maakten dat dit vuur bij tijd en wijle verder oplaaide.

Met de beantwoording van de onderzoeksvraag meen ik te hebben kunnen bijdragen aan de historiografie met betrekking tot de Nederlandse invloed op de politieke ontwikkelingen in Zuid-Afrika in de eerste decennia van de twintigste eeuw. Het belang van netwerkonderzoek wordt hiermee onderstreept. Zoals in de inleiding is aangegeven, is het onderzoek naar netwerken vanuit cultuurwetenschappelijk perspectief interessant omdat het relaties en beweegredenen aan het licht kan brengen die in biografische beschrijvingen niet

naar voren komen. Dit blijkt onder meer ook uit het volgende. Johan Visscher was een knooppunt tussen verschillende netwerken. Lambert en Lester stellen dat met het netwerkconcept onder meer praktijken en ervaringen van koloniale relaties kunnen worden onderzocht. Ondanks de Nederlandse neutraliteit tijdens de Eerste Wereldoorlog zien we dat via ‘het knooppunt Visscher’ informatie uit het NZAV-netwerk en het Duitse netwerk onderling werd uitgewisseld en werd gedeeld met het Afrikaner netwerk. Door middel van het NZAV-persbureau onder leiding van Johan Visscher kreeg de lezer van *De Burger* een pro-Duits wereldbeeld voorgeschoteld. Hiermee werpt het netwerk-onderzoek, in lijn met Lambert en Lester, een nieuw licht op de koloniale betrekkingen tussen Nederland en Zuid-Afrika in die zin dat er ondanks de Nederlandse neutraliteit door Nederlandse instellingen en personen pro-Duitse propaganda werd gemaakt.

Door zijn levensgeografie te volgen, zien we dat het individu Johan Visscher met zijn netwerken de grenzen van de nationale kaders en de op de natiestaat gefundeerde imperiale ruimte tussen Nederland en Zuid-Afrika oversteeg. De (wetenschappelijke) literatuur heeft duidelijk moeite hem te plaatsen. Voor velen is hij een raadsel omdat hij uiteenlopende politieke belangen weet te behartigen. Deze kwalificatie lijkt te zijn ingegeven door een beoordeling vanuit de Nederlandse institutionele kaders. Deze kaders werden gevormd door organisaties waaronder de NZAV. Binnen deze nationale kaders vormden bijvoorbeeld de socialistische beweging en de ‘bourgeois’ pro-boer organisatie welhaast een dichotomie die ontstond door de ‘valkuil van het methodologische nationalisme’, om met Storm te spreken.

Het individu Visscher liet zich echter moeilijk in dergelijke kaders plaatsen. Hij associeerde zich vergaand met de Afrikaner ‘armblankes’. Daar hoorde ook bij dat hij hun koloniale discours volledig overnam. Met dit onderzoek naar Visschers levensgeografie en zijn netwerken, hoop ik dat hij in de toekomst niet alleen maar ‘merkwaardig’ zal worden gevonden, maar dat ook de rol die hij via zijn netwerken speelde in de politieke ontwikkelingen in Zuid-Afrika gedurende de eerste twee decennia van de twintigste eeuw, wordt erkend.

Bronnen en literatuur

Literatuur

Baar, Jan, “*Harde koppen zijn dat hier!*” *Socialisme in Alkmaar en NHN 1883-1904*’ (niet gepubliceerde doctoraalscriptie. Vrije Universiteit 1985)

Bossenbroek, Martin, *De Boerenoorlog* (Amsterdam 2012).

Boterman, Frits, *Cultuur als macht. Cultuurgeschiedenis van Duitsland 1800-heden* (Amsterdam en Antwerpen 2014)

Collins, Tony, *The oval world. A global history of Rugby* (2015 Londen en New York).

Cooper, Frederick en Ann Laura Stole red., *Tensions of Empire. Colonial cultures in a bourgeois world* (Berkeley 1997).

Drieënhuizen, Caroline, ‘Social careers across Imperial Spaces: An Empire Family in the Dutch-British World, 1811-1933’, *The Journal of Imperial and Commonwealth History* 44 (2016) afl. 3, 397-422.

Gellner, E., *Nations and Nationalism* (Oxford 1983).

Graaff, B.J.H. de, *De mythe van de Stamverwantschap. Nederland en de Afrikaners, 1902-1930* (Amsterdam 1993).

Griffits, Edward en Stephan Nell, *The Springbok Captains. The men who shaped South African Rugby* (Johannesburg en Kaapstad 2006).

Grundlingh, Albert, ‘Playing for Power? Rugby, Afrikaner Nationalism and Masculinity in South Africa, 1900-1977’ in: John Naugright, Timothy Chandler ed., *Making men. Rugby and Masculine Identity* (London 1996).

Houkes, Jannes, *Travailleur. Een politieke biografie van de Groninger anarchist Tjerk Luitjes, 1884-1910* (Groningen 1985)

Krauter, Philipp, 'Welcome to Hotel Helvetia! Friedrich Wüthrich's Illicit Mercenary Trade Network for the Dutch East Indies, 1858-1890', *BMGN Low Countries Historical Review* 134 (2019) afl.3, 122-147.

Kuitenbrouwer, Vincent, *War of Words. Dutch Pro-Boer Propaganda and the South African War (1899-1902)* (Amsterdam 2012).

Koorts, Lindie, *DF Malan en die opkoms van Afrikaner nasionalisme* (Kaapstad 2014).

Labrie, Arnold, 'IJKpunten in het theoretische en historiografische debat, in: Leo Wessels en Toon Bosch ed., *Nationalisme, naties en staten. Europa vanaf circa 1800 tot heden* (Nijmegen 2012) 52-102.

Labrie, Arnold, 'Van Wenen tot Frankfurt, 1815-1848' in: Wessels, Leo.H.M. en Toon Bosch ed., *Nationalisme, naties en staten. Europa vanaf circa 1800 tot heden* (Nijmegen 2012) 158-281.

Laidlaw, Zoë, *Colonial connections, 1815-1845. Patronage, the information revolution and colonial government* (Manchester en New York 2005).

Lambert, David en Alan Lester, *Colonial lives across the British Empire: imperial careering in the long nineteenth century* (Cambridge 2006)

Leerssen, Joep, 'Bomen hebben wortels. Mensen hebben voeten. Ideeën hebben vleugels. Een introductie', *De Negentiende Eeuw* 32 (2008) afl. 1, 3-14.

Lester, Alan, 'Imperial circuits and networks: 'Geographies of the British empire'', *History Compass* 4 (2006) afl. 1, 124-141.

Lindeijer G.F., 'Uit de geschiedenis der eerste socialistische jongeliedenbeweging, 1888-1900', in: *De Socialistische Gids. Maandschrift der Sociaal Democratische Arbeiderspartij* 12 (1927) afl.1, 63-76.

Muller, C.F.J. , *Sonop in die Suide. Geboorte en groei van die nasionale pers 1915-1948* (Kaapstad 1990).

Opperman-Lewis, *Apartheid. Britain's bastard child* (Kaapstad 2016)

Paijmans, A.Q.R., *Het heldendom van Herman Coster en het ideaal van een Nieuw Holland in Zuid-Afrika*, (niet gepubliceerde paper Masterclass 'Waarde en waardering van cultuur', Kunst- en cultuurwetenschappen. Open Universiteit 2018)

Potter, Simon J., 'Webs, networks, and systems: Globalization and the mass media in the nineteenth- and twentieth-century British Empire', *Journal of British Studies* 46 (2007) afl. 3, 621-646.

Pretorius, F., 'The Dutch Social Democrats and the South African War, 1899-1902', *European Review of History* 6 (1999) afl. 2, 199-220.

Raben, Remco, A new Dutch imperial history? Perambulations in a prospective field', *BMGN Low Countries Historical Review* 128 (2013) afl.1, 5-30.

Sas, Niek van, *De Metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004).

Schutte G.J. , 'De Amsterdamse persdienst van *De Burger*', *Zuid-Afrika* 91 (2014) afl. 8, 158-159.

Schutte, G.J., 'De marxistische correspondent van *De Burger*', *Zuid-Afrika* 68 (1991) 198-199.

Schutte, G.J., *Nederland en de Afrikaners: adhesie en aversie* (Franeker 1986).

Schutte G.J., *Op de zolders van de Keizersgracht. Nederlands-Zuid-Afrikaanse geschiedenissen* (Amsterdam 2014)

Storm, Eric, 'The spatial turn and the history of nationalism. Nationalism between Regionalism and transnational approaches' in: Stefan Berger en Eric Storm ed., *Writing the history of nationalism* (Londen 2019) 215-237.

Visscher, Johan, *De ondergang van een wereld. Historisch-oeconomische studie over de oorzaken van den Anglo-Boerenoorlog (1899-1902)* (Amsterdam 1903).

Visscher, Johan, *Geschiedenis van de Nederlandse Arbeidersbeweging* (Amsterdam 1939)

Zajas, Pawel, 'German paths in the Hague. Johannes Visscher and the "südafrikanische Propaganda" during World War I', *Tydskrif vir Geesteswetenskappe* 55 (2015) afl. 1, 15-32.

Kranten en tijdschriften

Het Algemeen Handelsblad, 1916.

De Arbeider, 1892.

De As, 2013.

Die Brandwag, 1915.

Bredasche Courant, 1900.

Hollandsch Zuid –Afrika, 1914-1915.

Maandblad Zuid-Afrika, 1991-2014.

Nederlandse Historische Bronnen, 1985.

Neerlandia 1906.

De Nieuwe Tijd, 1899-1902.

Die Nuwe Brandwag. Tydskrif vir Kuns en Lettere. 1931.

Recht voor Allen, 1892.

De Sociaal-Democraat, 1899.

De Socialistische Gids, 1927.

De Tribune, 1914.

Het Volk, 1902-1914

Het Volksblad, 1894.

De Waarheid, 1945-1986

Zaans Volksblad, 1894.

Archieven

Nationaal Archief Den Haag (NA)

Zuid-Afrikahuis Amsterdam (ZAH)

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam (IISG)

Websites

<http://www.dbnl.org>

<http://www.delpher.nl>

<http://www.scielo.org.za>

<https://www.genealogieonline.nl>

<http://www.nationaalarchief.nl>

<http://www.parlement.com>

<https://www.socialhistory.org/bwsa/biografie>

<https://www.wiewaswie.nl>

<https://wikipedia.nl>

<https://www.zuidafrikahuis.nl/van-huistafel-tot-website>